

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Jibladze, Leri / ჯიბლაძე, ლერი /
- Title: For the issues of correlation between the materials of so-called middle bronze age Brili and Digoria protokoban period. / ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და დიგორიის პროტოკობანური პერიოდის მასალების ურთიერთმიმართების საკითხებისთვის
- Publication Date: 2017
- Publisher: Georgian National Museum
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_84e3b2355a

About

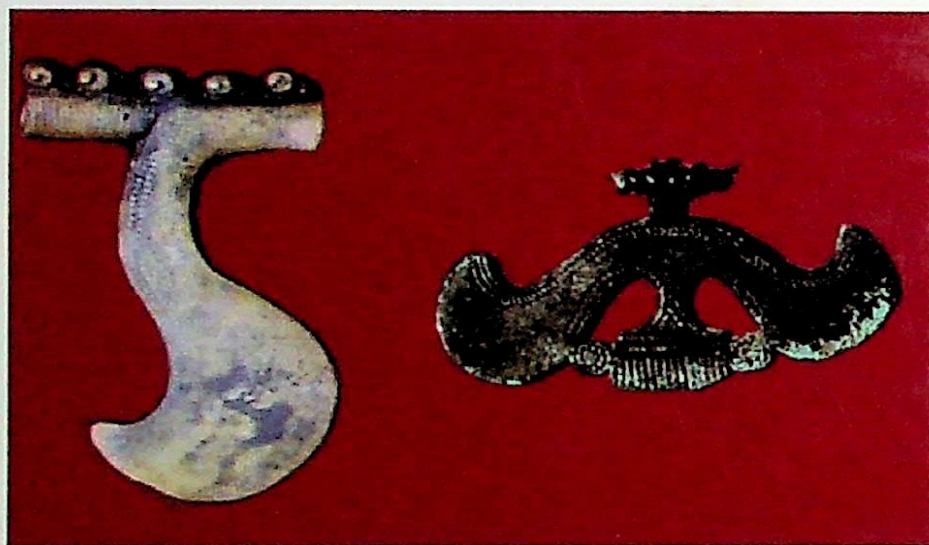
The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

IVE
5309

ლარი ჯიბლაძე, რევაზ დავლიანიძე,
ბელა გოგეჯიშვილი

ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და
დიგორიის პროტოჟოგანური პერიოდის
მასალების ურთიერთმიმართების
საკითხისათვის

IVE
5309
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი

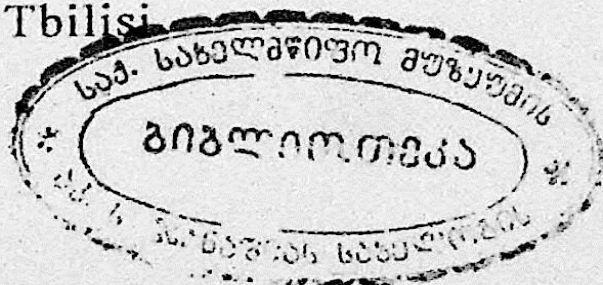
ლერი ჯიბლაძე, რევაზ დავლიანიძე,
გელა გობეჯიშვილი

ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და
დიგორიის პროტოკობანური პერიოდის
მასალების ურთიერთმიმართების
საკითხისათვის

24463
LERI JIBLADZE, REVAZ DAVLIANIDZE,
GELA GOBEJISHVILI

FOR THE ISSUES OF CORELATION BETWEEN
THE MATERIALS OF SO-CALLED MIDDLE
BRONZE AGE BRILI AND DIGORIA
PROTOKOBAN PERIOD

თბილისი 2017 Tbilisi

უკ (UDC) 902.6 (479.222.12): (470.6) /637.5/
ჯ-417

ნაშრომში განხილულია ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და ჩრდილო ოსეთის მთიან, დასავლეთ მხარეში მდებარე დიგორიის ხეობის სამაროვნების (ფასკაუ, ზემო რუთხა, დოგუი ხუნთა, დონიფარსი და ა.შ) პროტოყობანური პერიოდის მასალების ურთიერთმიმართების საკითხები.

განხილულია საკითხის ისტორია, ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და დიგორიის პროტოყობანური პერიოდის სამაროვნებისათვის დამახასიათებელი ერთგვაროვანი და განმასხვავებელი მასალები, საუბარია ბრინჯაოს მეტალურგიაზე, დათარიღებაზე და სხვა საინტერესო საკითხებზე. ნაშრომი განკუთვნილია სპეციალისტებისთვის, ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვისა და ამ საკითხებით დაინტერესებული ფართო საზოგადოებისათვის.

რედაქტორი: ლეილა ფანცხავა

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი

რეცენზენტი: მინდია ჯალაბაძე

ისტორიის დოქტორი

ნიგნი იბეჭდება ავტორთა დაფინანსებით

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. Georgian national muzeum. 2017.

© ლერი ჯიბლაძე, რევაზ დავლიანიძე, გელა გობეჯიშვილი, 2017.

Leri Jibladze, Revaz Davlianidze, Gela Gobejishvili, 2017.

ISBN 978-9941-473-14-2

იმ მრავალ პრობლემურ და ნაკლებად შესწავლილ საკითხთა შორის, რომლებიც კვლავ არსებობს კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურებთან დაკავშირებით, ჯერჯერობით ისევ რჩება ბრილის სამაროვნის¹ ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის მასალების ურთიერთმიმართების გარკვევა ჩრდილო ოსეთის მთიან, დასავლეთ მხარეში მდებარე დიგორიის ხეობის სამაროვნების (ფასკაუ, ზემო რუთხა, დოგუი ხუნთა, დონიფარსი და ა.შ) პროტოცო-ბანური პერიოდის მასალებთან (ტაბ. I). ამ ორი რეგიონის გარკვეული სახის ბრინჯაოს ინვენტარის მსგავსებაზე, მათ შესაძლო ერთიან ჯგუფში, თუ კულტურის წრეში გაერთიანებაზე, მეტალურგიული კერის (რაიონის) გამოყოფაზე, დიგორიის კულტურის გავრცელების არეალზე და ძირითად

¹. ბრილის სამაროვანი მდებარეობს სოფ. ღების (ონის მუნიციპალიტეტი) ჩრდილო-დასავლეთით 11 კმ-ზე, ზღვის დონიდან 1600 მეტრის სიმაღლეზე, სადაც არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა დროგამოშვებით 1939, 1940, 1948, 1950, 1951 წწ [აბესაძე 2011: 235]. სამუშაოები გაუგრძელდებოდა 1952, 1953, 1960, 1961-1962 წწ. როგორც ფიქრობენ, ამ ძეგლის ქრონოლოგიური დიაპაზონი მოიცავს დაწყებული ბრინჯაოს ხანიდან, ვიდრე ახ.წ. III-IV სს-მდე [გობეჯიშვილი 1959: 56]. მთლიანობაში გათხრილი იქნა 200 მეტი სამარხი, რომლებიც ძირითადად განეკუთვნება ქვაყუთებსა და ორმო სამარხებს [გობეჯიშვილი 1942: 43; 1959: 111]. ზოგჯერ ქვაყუთის ტიპის სამარხებში გვხვდება ქვის ფილებით გადატიხვრა, ზედა და ქვედა სართულებად დაყოფა (N 12 სამარხი) [ფანცხავა და სხვ. 2001: 39]. ბრილში ასევე შესწავლილი იქნა საკრემაციო მოედანი [გობეჯიშვილი 1970: 261; ფანცხავა და სხვ. 2001: 35]. გ. გობეჯიშვილის აღნიშვნით, მდ. ჩვეშურას ხეობაში წმინდა გიორგის სახელობის მთავარანგელოზის ეკლესიის გვერდით მიუკვლევიან 10 მ. სიმაღლის ყორღანზე, რომლის გათხრები დაუწყიათ 1939 წელს და ვერ დაუსრულდებიათ. ზედა ფენებში აღმოჩენილა კერამიკა, ხელსაფქვავეები და სხვა [გობეჯიშვილი

განმსაზღვრელ ელემენტებზე სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მოსაზრება გამოითქვა. მიუხედავად ამისა, კვლავ ღიად რჩება ამ პრობლემასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

წინმდებარე ნაშრომის ძირითად მიზანს წარმოადგენს გამოქვეყნებული და ჩვენთვის ხელისმისაწვდომი მასალების მიხედვით გადმოვცეთ, თუ რა ელემენტების მიხედვით შეინიშნება თანხვედრები თუ განმასხვავებელი ნიშნები ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და დიგორიის პროტოკობანური პერიოდის მასალებს შორის; ძველი და შედარებით ახლად გამოთქმული მოსაზრებების ურთიერთშეჯერებით (დიგორიის კულტურიდან მომდინარე ჩვენთვის ხელისმისაწვდომი ახალი აღმოჩენების გათვალისწინებით და კოლხეთის მთიანეთიდან ზოგიერთი მონაცემების დამატებით) ვაჩვენოთ თუ როგორ გამოიყურება ეს პრობლემა დღევანდელ ეტაპზე; შესაძლებელია თუ არა ბრილისა და დიგორიის წინაყობანური პერიოდის მასალების ერთ არქეოლოგიური კულტურის წრეში გაერთიანება, თუ რაჭა-დიგორიის (ანდა

1942:46]. ზემო რაჭიდან ბრილისა და შოშეთის [გობეჯიშვილი 1939:345-346] სამაროვნების გარდა იხსენიებენ თევრეშოს (აქ ბავშვებს ბრინჯაოს ნივთები, მძივები, შავზედაპირიანი კერამიკა უნახავთ), ორღობისა და საარწივადის ნეკროპოლებს, რომლებიც არ გათხრილა და შესაბამისად პერიოდები მითითებული არ არის [გობეჯიშვილი 1942:46]. ერთი ასეთი ნეკროპოლი შენიშნული ჰქონიათ სოფ. ღების აღმოსავლეთითაც [გობეჯიშვილი 1942:45]. ასევე აღნიშნული აქვთ შრომისუბნისა და კვაშხიეთის სამაროვნები. ამ უკანასკნელზე (ამოზიდული სერი) ჯერ კიდევ 1953 წელს გაუთხრიათ სამი სამარხი, ხოლო 1962 წელს კი ახ.წ. II-III სს-ეებით დათარიღებული რვა სამარხი. შრომისუბანში კი დაუფიქსირებიათ რბილ ქანში ამოჭრილი სამი ორმო, სადაც ადრე გაძარცულ ძვ.წ. V-IV სს-ეების სამარხის ამონაყარ მიწაში უნახავთ ოქროს კილიტი და ბრინჯაოს ზარაკი [გობეჯიშვილი 1963:26-30].

დიგორია-რაჭის) კულტურის ტერმინის გამოყენება რჩება პირობითად; შესაბამისი არგუმენტაციით მეტნაკლებად ვაჩვენოთ შესაძლებელი იყო თუ არა დიგორიის ხეობის სამოსახლოდ ათვისების საქმეში გარკვეული მონაწილეობა მიეღო კოლხეთის ბარიდან, მთისწინა და მთიანი ზოლიდან გადანაცვლებულ მოსახლეობას; სავარაუდოდ რომელი რეგიონის ანთიმონის საბადოებით სარგებლობდა დიგორიის პროტოკოპიური პერიოდის მოსახლეობა და ა.შ.

წინასწარ აღვნიშნავთ, რომ ჩვენს მიერ ამ პრობლემის წინ წამოწევას სხვა ფაქტორებთან ერთად ერთგვარი ბიძგი მისცა ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიური კოლექციების ძირითად ფონდში დაცულ მასალებზე მუშაობისას კომპლესგარეშე წარმოდგენილმა ბრინჯაოს რამდენიმე უპასპორტო ნივთმა, რომლებიც სავარაუდოდ უნდა ეკუთვნოდეს ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანით დათარიღებულ ერთ-ერთ სამარხეულ კომპლექსს. ეს მოსაზრება გაგვიჩნდა იმ ფაქტიდან გამომდინარე, რომ აღნიშნული ბრინჯაოს ინვენტარი გვხვდება მხოლოდ ზემო რაჭაში-ბრილის სამაროვნის უძველეს ფენაში. ასევე ზემო რაჭის მეზობელ რეგიონში ცენტრალური კავკასიონის ქედს გადაღმა დიგორიაში². ეს არტეფაქტები იმდენად

² ბრილური ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის მასალები დიგორიის გარდა აღმოჩენილია ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთ ფერდზე ალაგირის ხეობაში (ჩრდილოეთ ოსეთი) [Мошинский 2013:221], რომელსაც ზემო რაჭა უკავშირდებოდა მამისონის უღელტეხილით [Мошинский 2009a:88]. ამ გადასავლელის მახლობლად, ზარამაგის ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობასთან დაკავშირებით (მდ. არდონის ზემო წელი, ზარამაგის ქვაბული) 1976 წლიდან მიმდინარეობდა არქეოლოგიური სამუშაოები [Брилева 2011:21], სადაც ალაგირის რ-ნის სოფ. ცმისა და ქვემო ზარამაგის მახლობლად, მდ. ალაიდონის მარცხენა სანაპიროზე, აღმოჩნდა ამავე სახელ-

საყურადღებოდ მივიჩნიეთ, რომ მიუხედავად უპასპორტო წარმომავლობისა, საჭიროდ ჩავთვალეთ მათი სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა. ამ ნივთებს შევცხებით ქვემოთ. მა-

წოდების ნეკროპოლი [Чшиев http://www.darial-online.ru/2008_6/chshiev.shtml]. ამ ძეგლზე გათხრები წარმოებდა 2006-წლიდან 2009 წლამდე (ხელმძღვანელი ჰ. ჩშიევი). ჰიდროელექტროსადგურის მიმდინარე მშენებლობის გამო ადაიდონის სამაროვნის საკმაოდ დიდი ნაწილი შეუსწავლელი დარჩა და წყლის ქვეშ აღმოჩნდა. როგორც აღნიშნავენ, ამ სამაროვანზე ზემო რაჭის მასალების პარალელები გაცილებით მეტია, ვიდრე დიგორიაში [Мошинский 2009a:88]. ადაიდონზე გამოვლინდა ოთხ იარუსად განლაგებული სამარხები, რომლებიც ქრონოლოგიურად განისაზღვრა ძვ.წ. XIV-XII (I,II იარუსები) და ძვ.წ. XI-VII, V, IV სს-ებით [Чшиев http://www.darial-online.ru/2008_6/chshiev.shtml]. I, II იარუსებზე განლაგებული იყო ლოდებითა და ფლეთილი ქვებით ამოყვანილი კვადრატული და სწორკუთხა ფორმის (2,30 X 2,30 და 2,50 X 1,20/1,40 მ-ზე) კოლექტიური დაკრძალვის (5-6 და 2-4 მიცვალებული) სამარხები. აქ გვხვდება ბრილის სამაროვნის მსგავსი წინაყო-ბანური პერიოდის მასალები: ფასკაუს 7,8 ტიპის (ს.კორენეცკის მიხედვით 2,17,2,18 ჯგუფი) ბრინჯაოს ცულები [Кореневский 1981: 30, სურ. 8-10-18], მასიური დისკოსებრთავიანი ქვედა ნაწილში ნახ-ვრეტიანი საკინძები, დიდი რაოდენობით ვერძის თავის მაგვარი, ნაჭდევებით დაფარული, დახვეული რქებიანი საკიდები, ვერ-ძისთავიანი ფრინველის მაგვარი აბზინდები, ბრინჯაოს ცულები ყუაზე დასმული ვერძის თავის სკუპლტურითა და დიდი ზომის სატევრებით (II იარუსი) [Чшиев http://www.darial-online.ru/2008_6/chshiev.shtml]. საინტერესოა, რომ სამაროვანზე კერამიკული მასალები უმნიშვნელო რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ამასთან ერთად არ დასტურდება ქალის ისეთი სახის სამკაული, რომელიც დიგორიის კულტურისთვის ითვლება ძირითად მარკერად [Мо-шинский 2009a:88]. ზარამაგის ქვაბულში ასევე გამოვლენილი იქნა ორფენიანი ძეგლი-ჩიგდიმის ნამოსახლარი, რომლის ქვედა ფენას, სადაც იგრძნობა უბეიდური კულტურის გავლენები, ათ-არილებენ 4750-4100 წწ-ებით, ხოლო ზედა ფენას კი 2600-1900 წწ-ებით [Брилева 2011:22].

ნამდე კი მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ მოკლედ გადმოვცეთ საკვლევი თემის შესწავლის მოკლე ისტორია და შევებოთ ამ პრობლემასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხს.

პირველი გამოკვლევა დიგორიის ხეობის ძეგლების, კონკრეტულად სამაროვნების მასალების (ფასკაუ-გალიათთან, ზემო და ქვემო რუთხა-კუმბულთან), ეკუთვნის ვლადიკავკაზელ მხარეთმცოდნე ვ. დოლბეჟევს. მან 1881 წელს თბილისში ჩატარებული V არქეოლოგიური ყრილობის მიერ შექმნილი არქეოლოგიური კომისიის დავალებით 20 წლის მანძილზე (1884-1904 წწ) დიდი სამუშაოები ჩაატარა ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს ხანის ძეგლების შესწავლის საქმეში [Крупнов 1960: 34].

დიგორიის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლაში გარკვეული ღვაწლი მიუძღვის პ. უვაროვას, რომელმაც XIX საუკუნის ბოლოს მდ. ურუხის ხეობაში დოგუი ხუნთას (ხორგონი), ფასკაუს, ზემო რუთხასა და დონიფარსის სამაროვნებზე ჩაატარა არქეოლოგიური სამუშაოები; გამოავლინა და შეაგროვა მეტად საინტერესო მასალები, მათ შორის წინაყობანური ხანის, რომელიც აისახა მის მიერ გამოცემულ ნაშრომში [Уварова 1900: ტაბ. LXXXIV-1, LXXXVI, LXXXVII, XCIII-2-4,6,7, XCIV, CIII-18, CXV-1-3, CXVI, CXVII-2-5,7, სურ. 185, 202, 203, 210, 213, 214, 224]. პ. უვაროვამ მომავალში ამით გარკვეული საფუძველი ჩაუყარა დიგორიის კულტურის შესწავლის საქმეს.

გ. გობეჯიშვილმა პირველმა შეამჩნია ბრილის ადრეული პერიოდის სამარხებისა და დიგორიის წინაყობანური ხანის სამაროვნების ბრინჯაოს ინვენტარის მსგავსება. კერძოდ, იგი ბრილის ზოგიერთი ბრინჯაოს არტეფაქტის უახლოეს პარალელებს ხედავდა ფასკაუს სამაროვნიდან მომდინარე ნივთების სახით [გობეჯიშვილი 1942:135,143]. მეცნიერმა

ეს მოსაზრება კიდევ უფრო განავრცო და დააკონკრეტა მომდევნო წლებში როგორც მის მიერ, ასევე თანაავტორობით გამოცემულ ნაშრომებში, სადაც მიუთითებდა ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის ბრინჯაოს საკულტო ინვენტარის მსგავსებაზე დიგორიის ხეობის მასალებთან [გობეჯიშვილი 1952:50-51; 1955:46; 1959:113-117]. გ. გობეჯიშვილი ერთ-ერთ ნაშრომში [გობეჯიშვილი 1955:55-56] წერდა, რომ ბრილში მიკვლეული კულტურა, ერთის მხრივ, ძალიან ჰგავს დიგორია-ყობანის, ხოლო მეორეს მხრივ, კოლხეთის დაბლობის კულტურას. მისი აზრით, ეს ძეგლი წარმოადგენს ერთიანი კოლხური კულტურის ადგილობრივ ვარიანტს [გობეჯიშვილი 1955:56]. უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ამ შემთხვევაში, არც ზემოთ მოხსენიებული მკვლევარების მიერ, რაჭა-დიგორიის კულტურის გამოყოფაზე საუბარი არ არის.

ბ. კუფტინი ზოგიერთ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთის დოლმენების (ეშერა, II ფენა) სამარხეული ინვენტარი (ყუამილიანი ცულების ფორმის მაგვარი ამულეტები, ყუამილიან-ყუადაქანებული ცულების ერთი ნაწილი, ცხვარჩიტები, ბრინჯაოს ფირფიტისაგან დამზადებული დანები) დაფიქსირებულია ისეთ ტერიტორიაზე, სადაც ამ ტიპის ნაგებობები საერთოდ არ გვხვდება. მას მხედველობაში ჰქონდა ყობანური კულტურისგან განსხვავებული კულტურის არსებობა ჩრდილო ოსეთსა (რუთხა, ფასკაუ, არხონი) და იმერეთში (ე.თაყაიშვილის 1910 წ. გათხრები საჩხერეში) [Куфтин 1940:9-11; 1949:271]. იგი ხაზს უსვამდა, რომ აფხაზეთის დოლმენების მასალა გვაძლევს მყარ საყრდენს ყობანის კულტურის პერიოდამდელი ფენის გამოყოფაზე [Куфтин 1949:271].

XX საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისში ე.კრუპნოვმა მდ.ურუხის აუზის არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით

გამოყო ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის ჩრდილო კავკასიის სიძველეების განსაკუთრებული ჯგუფის ძეგლები (ზემო რუთხა, ფასკაუ, დოგუი ხუნთა), რომელსაც უწოდა დიგორიის კულტურა [Крупнов 1951:17,60,68,71;1957:82; 1957a:82]. მან ამ კულტურის წრეში გააერთიანა ყაბარდო-ბალყარეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთი და დასავლეთი (ყაბარდოს) რაიონები [Крупнов 1951:82]. თუ ამ პერიოდში ე.კრუპნოვი მიუთითებდა დიგორიის კულტურის კავშირებს დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონთან (რაჭა) [Крупнов 1951:71],³ 60-იანი წლებში კი მან ამ კულტურის გავრცელების არეალი უფრო გააფართოვა და მასში მოაქცია რაჭის მაღალმთიანი რეგიონი და აფხაზეთის? ნაწილი [Крупнов 1960:89-90; Козенкова 1996:126].

ა.იესენის აზრით, დიგორიასა და ზემო რაჭაში ბრინჯაოს ხანის გვიან პერიოდში გამოიყოფა ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების ადგილობრივი მძლავრი კერა [Иесен 1951:80]. ცნობილმა მკვლევარმა ამ მსგავსების საფუძველზე წამოაყენა მოსაზრება აღნიშნული რეგიონების

³ ე.კრუპნოვი დიგორიის კულტურის ელემენტებს ასევე ამჩნევდა ჩრდილო ოსეთის აღმოსავლეთ რაიონებში [Крупнов 1960:89]. იგი ჩრდილო ოსეთში გამოყოფდა ორ კულტურულ ზონას: 1-დაბლობი ნაწილისა და ნაწილობრივ მთისწინა ზოლის; 2-მაღალმთიან ზოლს, სადაც მისი აზრით უფრო მდიდრულად იყო წარმოდგენილი დიგორიის კულტურის ყველა კომპლექსი. იგი აღნიშნავდა, რომ დიგორიის ზონაში შემორჩენილია ისეთი კულტურული ელემენტები, რომლებიც მკვეთრად გამოირჩევა ჩრდილო კავკასიის სხვა არქეოლოგიური ნივთებისგან [Крупнов 1951:71]. ე.კრუპნოვი თავდაპირველად დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელ ელემენტებად თვლიდა ყუადაქანებულ ცულებს, რქისებური დაბოლოებული (თავიან) დიდ საკინძებს, სამკაულის განსაზღვრულ ტიპსა და თავისებურ კერამიკას [Козенкова 1996:126].

ერთიანი მეტალურგიული კერის არსებობაზე. უფრო გვიან გამოქვეყნებულ ნაშრომში მან გამოთქვა მოსაზრება, რომ უნდა გამოიყოს დიგორია-რაჭის ძეგლების ჯგუფი [Иессен 1956: 154; Марковин 1994:275].⁴ იგი აღნიშნავდა, რომ ამ ძეგლებზე შენარჩუნებულია ადრეული ნიშნები უფრო ძველი კულტურის. ა.იესენი თავის ნაშრომებში არსად იხსენიებს დიგორია-რაჭის კულტურის გამოყოფას.

ვ.მარკოვინი საუბრობს დიგორიის ჯგუფის ძეგლებზე, რომლის ცენტრად თვლის ცენტრალური კავკასიონის მთისწინა და მთიან რაიონებს [Марковин 1960:79; 1994:275, 284]. მისი აზრით, ე.კრუპნოვის მიერ გამოყოფილი დიგორიის კულტურა, წარმოადგენს ჩრდილო კავკასიური ბრინჯაოს ხანის კულტურის ლოკალურ ვარიანტს, არა მარტო მისი განვითარების გვიან ეტაპზე, არამედ ამ რაიონში მთელი ძვ. წ. II ათასწლეულის განმავლობაში [Марковин 1960:79-80].⁵ ავტორს, დიგორიის ჯგუფის ძეგლები, ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს ხანის სხვა კულტურებთან ერთად (ძვ.წ. II

⁴ დიგორიის კულტურისთვის დამახასიათებელი ორვოლუტიანი საკინძის ანალიზი მოცემული აქვს ა.იესენს [Иессен 1935:179, სურ.31, ტაბ. II, ანალიზი 38]. მას ეს გაუკეთებია რ. ვირხოვის დავალებით. მკვლევარის მიერ ჯერ კიდევ ადრე შენიშნული იქნა, რომ ასეთი საკინძი დამახასიათებელია მხოლოდ დიგორიის ძეგლებისთვის (რუთხა, ფასკაუ, კამუნტა), რომელთაც აკუთვნებს ძველყობანურ ხანას [Иессен 1935:180]. აქვე შევნიშნავთ, რომ 1956 წელს გამოცემულ ა.იესენის ნაშრომს ვუთითებთ ვ. კოზენკოვას მიხედვით [Козенкова 1996:114].

⁵ ვ. მარკოვინის აზრით, დიგორიის კულტურის საზღვარი გადის სამხრეთით ცენტრალური კავკასიონის ქედზე, სადაც შეინიშნება მჭიდრო კავშირები კულტურულად ახლოს მდგომ რაჭისა და იმერეთის ტერიტორიაზე განსახლებულ უძველეს ტომებთან [Марковин 1960: 89, 128]. მისი ვარაუდით, მომავალში ჩატარებული სამუშაოებისას გამორიცხული არ არის დიგორიის ჯგუფის ძეგლების არეალების გაფართოება [Марковин 1960: 127].

ათასწლეული), გაერთიანებული აქვს ჩრდილო კავკასიურ კულტურულ-ისტორიულ ერთობაში [Марковин1994:263, 277].

ვ.საფრონოვი თავის ნაშრომში შეეხო რუთხისა და ფასკაუს სამაროვნების სამარხეული კომპლექსების აბსოლუტური თარიღების დაზუსტების საკითხებს[Сафронов 1966:23-31].იგი გვთავაზობს ტერმინს ჩრდილო კავკასიის კულტურის რუთხის ეტაპს [Сафронов 1966:30; Козенкова1996: 127].

სხვა საინტერესო საკითხებთან ერთად ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის ლითონის ინვეტარის მსგავსებაზე ჩრდილო ოსეთის, დიგორიის ხეობის მასალებთან აღინიშნა ო. ჯაფარიძის მიერ [ჯაფარიძე 1970:233]. ცნობილი მეცნიერი ამ ორი რეგიონის ლითონის ინვეტარის თანხვედრებს ხნიდა მათი ეკონომიკური და კულტურული სიახლოვით. ამასთან ერთად დასაშვებად მიაჩნდა უძველეს პერიოდში დიგორიასა და რაჭაში განსახლებული მოსახლეობის ეთნიკური სიახლოვეც [ჯაფარიძე 2003:185].

ბ.ტეხოვი, ზოგიერთ ნაშრომში იძლევა ე.კრუპნოვის მიერ შესწავლილი ზემო რუთხისა და ფასკაუს სამაროვნების მასალების მოკლე დახასიათებას, სადაც იგი არაფერს ამბობს დიგორიის კულტურის არსებობაზე [Техов 1977:5-6]. თუმცა როგორც ჩანს, ბ.ტეხოვი მომხრეა ამ ტერმინის პირობითი გამოყენების. ზოგჯერ იგი მიუთითებს, რომ დიგორიის ხეობა და რაჭის რეგიონი დასახლებული იყო მონათესავე ტომებით [Техов 1977:12].

ვ.კოზენკოვამ, ჩრდილო კავკასიის მასალების მიხედვით გამოყო პროტოყობანური პერიოდი (ყობანი I), რომლის განვითარებაში მიჯნავს ორ ეტაპს (ფაზას):უფრო ადრეულს ყობან I-a და შედარებით მოგვიანოს, გარდამავალ სტადიას ყობან I-b [Козенкова1990:74-75,სურ.6; 1996:89-92, 100,

111-118, სურ. 34].⁶ მკვლევარის აზრით, პირველ ეტაპზე მიმდინარეობდა სხვადასხვა ჩრდილო კავკასიური და სამხრეთკავკასიური კულტურების სინკრეტული შერწყმა, რომლის სინთეზის ბაზაზე, მეორე ეტაპზე გამოიკვეთა კლასიკური ყობანური კულტურის ნიშნები [Kozenkova 1996: 111]. ვ.კოზენკოვას, პროტოყობანურ (ყობანი I) პერიოდში, გაერთიანებული აქვს დიგორიის ხეობაში აღმოჩენილი სინქრონული პერიოდის ძეგლები [Kozenkova 1996: 91, სურ. 34].

ი. მოცენბეკერმა ყურადღება გაამახვილა ბრილის ადრეული პერიოდის სამარხებისა და დიგორიის ხეობის

⁶ ვ.კოზენკოვას აზრით, XIX საუკუნის 60-იანი წლების შემდგომ პერიოდში დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები უფრო ნაკლებად შესამჩნევი ხდებოდა. ახალი ძეგლებისა და მასალების გულმოდგინე ანალიზის შედეგად ეჭვს ქვეშ დადგას ტერიტორიული სივრცე და ნივთიერი მასალები, რომლებიც თითქოსდა დამახასიათებელი იყო ამ კულტურისათვის. დიგორიის კულტურა მხოლოდ ნაწილობრივ ემთხვეოდა იმ შინაარსს, რომელსაც თავის დროზე გულისხმობდა ე.კრუპნოვი. ზოგიერთმა მკვლევარმა (ო.ჯაფარიძე, ბ.ტეხოვი და სხვ.) გვაჩვენა ამ ტერმინის გამოყენების პირობითობა. XIX საუკუნის 70-იანი წლებში, სპეციალურ გამოკვლევებში ტერმინი დიგორიის კულტურა საერთოდ ქრება. ბოლო პერიოდში (1987 წ.), დიგორია როგორც არქეოლოგიური კულტურა, აღნიშნული იქნა ა. მოშინსკის მიერ [Kozenkova 1996: 127]. დიგორიის როგორც არქეოლოგიური კულტურის გაგება არ არსებობს. დიგორიის ტიპის ლითონის კომპლექსები მართლაც არის, მაგრამ ის არ წარმოადგენს კლასიკური გაგებით არქეოლოგიურ კულტურას. ამიტომ ვ.კოზენკოვას უფრო მართებულად მიაჩნია საუბარი დიგორია-თლია-რაჭის როგორც მეტალურგიისა და ლითონდამუშავების სამკუთხედზე [Kozenkova 1996: 127]. ვ.კოზენკოვას ვარაუდით, ჩრდილო კავკასიის სიძველეებში პროტოყობანური შრეების გამოყოფამ გადაფარა დიგორიის კულტურის გაგება და ნაწილობრივ მისი სინქრონული, ვ.საფრონოვის მიერ გამოყოფილი ჩრდილო კავკასიის კულტურის რუთხის ეტაპი [Kozenkova 1996: 127].

სამაროვნების ურთიერთობის საკითხებზე. მან ერთი კულტურის წრეში მოაქცია ისინი და უწოდა „რაჭა-დიგორიის“ კულტურა. ასევე გამოთქვა მოსაზრება, რომ დიგორიის ხეობა სამოსახლოდ ათვისებული უნდა იყოს ამიერკავკასიიდან მოსული მოსახლეობის მიერ [Motzenbäcker 1996: 17].

როგორც აღნიშნავენ, საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში ტერმინი დიგორიის კულტურა დავიწყებული იყო და არავინ იყენებდა, მაგრამ ახალმა გათხრებმა დიგორიაში კარი ცაგატის სამაროვანზე (NN 6 და 9 კოლექტიური სამარხები, მიცვალებულთა სრული კრემაციით), დაასაბუთა დიგორიის კულტურის გამოყოფის კანონზომიერება [Мошинский 2011: 148-152; 2006: 5].⁷

ა.მოშინსკიმ დიგორიის კულტურის (პროტოყობანური პერიოდის) არსებობაზე, მისი გამოყოფის კანონზომიერებაზე, გავრცელების არეალზე, ქრონოლოგიურ ჩარჩოებსა და ძირითად მახასიათებელ ელემენტებზე ნაყოფიერი სამუშაოები ჩაატარა, რაც აისახა მის მიერ გამოცემულ არაერთ ნაშრომში [Мошинский 2001; 2008: 261-265; 2009; 2011: 148-151; 2013: 218-226 და სხვ.].⁸ მისი ვარაუდით, დიგორიის კულ-

⁷ კარი ცაგატის სამაროვანზე 1998-2000 წწ-ებში გათხები ჩაატარა მოსკოვის სახელმწიფო მუზეუმის ჩრდილო კავკასიის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ა. მოშინსკის ხელმძღვანელობით. ეს ძეგლი გაიგივებული არის დოგუი ხუნთას სამაროვანთან, სადაც ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს 6 სამარხი აღმოუჩენია ვ.ტომოფევეს, რომელიც მოხსენიებულია პ.უვაროვას ნაშრომში [Уварова 1900: 204-206; Скаков 2003a: 95].

⁸ პროტოყობანურ პერიოდში ბეახნი კუპის (სოფ. ჩმი) სამაროვნის მასალების მიხედვით გამოყოფენ დიგორიისგან რამდენადმე განსხვავებულ კულტურას. როგორც აღნიშნავენ, ბეახნი კუპისა და დიგორიის კულტურებს შორის განსხვავება ძირითადად ვლინდება ქალის სამკაულის, კერამიკული მასალებისა და სხვა ელემენტების მიხედვით. აღნიშნავენ, რომ ბეახნი კუპი გენეტი-

ტურა გავრცელებული იყო მხოლოდ დიგორიის ხეობაში, რაც განპირობებული უნდა ყოფილიყო ამ რეგიონის ბუნებრივი გეოგრაფიული კარჩაკეტილობით. ა.მოშინსკის აზრით, ამ კულტურის საზღვარი გადიოდა დიგორიის ხეობის სამხრეთით [Мошинский 2008:262;2009a:88;2011:148-149]⁹. მკვლევარის ვარაუდით, ძვ.წ. II ათასწლეულში დიგორიასა და რაჭაში, არსებობდა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ორი დამოუკიდებელი კულტურა [Мошинский 2009a:90]. ცენტრალური კავკასიონის ქედის ორივე მხარეს ზოგიერთი ერთნაირი ტიპის ლითონის ნაწარმის მსგავსების საფუძველზე, ა.მოშინსკიმ გამოთქვა ჰიპოთეზა რაჭა-დიგორიის მეტალურგიული კერის არსებობაზე [Мошинский 2008:262; 2009; 2009a: 87-90; 2013:221]. ამით მან კვლავ წინ წამოსწია ა.იესენის მიერ გამოთქმული ეს ცნობილი მოსაზრება [Иессен 1951: 80; Марковин 1994:275].

2001 წელს გამოსულ ნაშრომში შეეხნენ ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის N12 სამარხის დათარიღების საკითხებს [ფანცხავა და სხვ. 2001: 44].ავტორებმა ამ სამარხიდან მომდინარე მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს ინვენტარის განხილვასთან ერთად შესაბამისი პარალელუბით დაადატურეს ი.მოცენბეკერის მიერ გამოთქმული მოსაზრება რაჭა-დიგორიის კულტურის გამოყოფაზე, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ მისი გავრცელების არეალში ჩართეს

კურად ახლოს დგას დიგორიის კულტურასთან [Мошинский 2009]. ფიქრობენ, რომ პროტოყობანურ პერიოდში შეიძლება საუბარი კიდევ ერთ განსხვავებულ კულტურაზე, რომელიც გავრცელებული ყოფილა დიგორიის ხეობის დასავლეთით [Мошинский 2009].⁹ ა.მოშინსკის აზრით, სადღეისოდ არსებული მონაცემების ნაკლებობა არ გვაძლევს საშუალებას ვისაუბროთ რაჭა-დიგორიის ერთიან კულტურაზე. ზოგჯერ იგი ნაკლები ალბათობით დასაშვებად თვლის დიგორიის კულტურის გავრცელებას ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ ფერდზე.

სვანეთის ჩრდილო რეგიონიც [ფანცხავა და სხვ. 2001: 44].

დიგორიის კულტურის გავრცელების არეალის დადგენაში და ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრაში გარკვეული ღვაწლი მიუძღვის ა. სკაკოვს [Скаков 2003: 18-22; 2003ა: 91-102; 2004:188-196]. მისი აზრით, დიგორიის არქეოლოგიური კულტურა (პროტოყობანური I და II პერიოდები) გავრცელებული იყო დიგორიის ხეობაში, ყაბარდო-ბალყარეთის მთიან მხარეში, რაჭასა და სვანეთში. მისი აზრით, პროტოყობანური პერიოდის სუსტი შესწავლა დღეს არ გვაძლევს საშუალებას გამოვყოთ სხვა ლოკალური რაიონებიც [Скаков 2004:188-196].

როგორც ვხედავთ, არაერთი საყურადღებო მოსაზრებაა გამოთქმული რაჭა-დიგორიის კულტურის გამოყოფაზე. საინტერესოა რა მონაცემები იძლევა ამის საფუძველს, რა თანხვედრები, თუ განმასხვავებელი ნიშნები შეინიშნება ბრილისა და დიგორიის შუაბრინჯაოს დასასრულისა, თუ გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნების მასალებს შორის.

ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანისა და დიგორიის კულტურებს შორის მსგავსება შეინიშნება მთელი რიგი ელემენტების მიხედვით, რომელთა ჩამონათვალს ვიძლევიტ ქვემოთ:

1. ქვის სამარხები (ქვაყუთები) ზოგჯერ ზემოდან დაყრილი ყორე ქვებით. ბრილში სამარხების გადახურვაში ვარაუდობენ ხის მასალასაც [გობეჯიშვილი 1959:113]. დიგორიაში გვხვდება დიდი ზომის ქვით ნაგები სამარხი ნაგებობები ხის გადახურვითა და ხის ფენილებით [Мошинский 2008:262];

2. ზოგჯერ ფილა ქვებით გადახურული (ასევე ქვებით ამოყვანილი) კვადრატული, ფორმის ორმოსამარხები [გობეჯიშვილი 1942:55; 1952: 25; 1959:113; Марковин 1960:126, სურ.50-96; ჯაფარიძე 1970: 232;1991: 19;2003:184;

Козенкова 1996:19,25]. დიგორიის ჯგუფის ძეგლებში გვხვდება ჩაყრილი (ჩამოქცეული) ქვებით შევსებული ფილა ქვებით გადახურული ორმო სამარხებიც [Марковин 1960:126].

3. ფილა ქვებით ნაგები კვადრატული ფორმის აკლდამები [გობეჯიშვილი 1952: 57, ტაბ. IX, სურ. 2; 1959:113; Марковин 1960:77,126; ბარამიძე 1961:24];

4. კოლექტიური დაკრძალვა, ზოგჯერ სრული და არასრული კრემაციით [გობეჯიშვილი 1952:57; 1959:131; 1970:273-275, 278; Крупнов 1951:43,48-49, სურ.13-1,2,17,60; Марковин 1960:77; 1994:275; Козенкова 1996:112; Скаков 2004:188-196; Мошинский 2009a: 88];¹⁰

¹⁰ როგორც აღნიშნავენ, ბრილის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხ-აკლდამაში აღმოჩნდა უსისტემოდ მიმოხეული დანაწევრებული ადამიანის რამდენიმე ძვალი, ყუამილიანი ცულის იმიტაციები, ამულეტები, მძივები, ბალთები, ხვები, დუგმები, ცხოველისა და ფრინველის მინიატურული ქანდაკებები, მცირე ქანდაკებები და რაც საინტერესოა თიხის ჭურჭლის ნატეხები. აკლდამა გადახურული ყოფილა ძეგლებზე დაწყობილი ფიქალი ქვებით [ბარამიძე 1961:24]. აღსანიშნავია, რომ ბრილში ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის სამარხების უმრავლესობა დანგრეული ყოფილა მომდევნო პერიოდის სამარხების მიერ. თითოეულ სამარხში დაკრძალული ყოფილა 1-3 მიცვალებული. მათი რაოდენობა როცა ერთზე მეტი იყო, მაშინ გვხვდებოდა თავშექცევითი დაკრძალვა [გობეჯიშვილი 1959:113]. მიცვალებულთა ჩონჩხების ცუდი დაცულობა არ იძლეოდა საშუალებას, რომ დადგენილიყო მათი დამხრობა. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ბრილში ორ სამარხში შემორჩენილი ყოფილა კიდურებმოხრილი, დამჯდარი ან დანაწევრებული გვამები [გობეჯიშვილი 1970:275]. რბილი ნაწილების მოცილების შემდეგ ხდებოდა მათი ხელახალი დაკრძალვა [გობეჯიშვილი 1970:272]. ბრილელებს წესად ქონიათ გვამის დაკრძალვასთან ერთად არასრული კრემაცია. როგორც აღნიშნავენ, საკრემაციო მოედანზე ერთ ასეულამდე მიცვალებულთან ერთად, დაუწვავთ სააქიო საჩუქარი ნივთებიც [გობეჯიშვილი 1970:273]. ბრილში კრემაციული სამარხები არის შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულიდან [იქვე, 275].

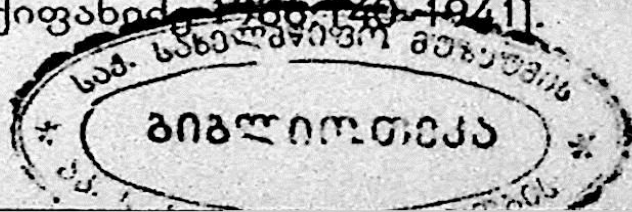
5. საკულტო-საპარადო დანიშნულების ნივთები, რომელთა შორის გვხვდება: S-ბური ფორმის შტანდარტები, რომელთა სატარე ხვრელის კედლები შემკულია სამკუთხა ნაჭდევეებითა და ცხვრის თავის სკუპლტურული გამოსახულებით (ტაბ. II-3,5,6; VII-11; XVI-37);

გრძელმილიანი შტანდარტები, ორი ნაწილისგან შემდგარი პირით (ტაბ. II-1,2; XVII-14)¹¹; წვერანული, ვიწრო სატარე მილიანი ცულები, შემკული ვერძის თავის სკუპლტურული გამოსახულებითა და გეომეტრიული ორნამენტით; ბრინჯაოს საბრძოლო ცულების ერთნაირი ტიპები (ტაბ. II-4,7,8,10-11; IV-1-3,5,6; VII-12,13,14,16; VIII-1-3); ყუნწიანი სატევრისპირები (ტაბ. IV-7,10; VII-7) [Мошинский 2009:89-90];

აღმოსავლურამიერკავკასიური ცულის მაგვარი საკიდები შემკული ვერძის თავების გამოსახულებითა და ზედაპირზე დატანილი სამკუთხა ნაჭდევეებით (ტაბ. II-12; XVI-27);

ორფრთიანი ყუამილიანი ცულების ფორმის (ა.მოშინსკის მიხედვით ორმაგი ჩუგლუგის მსგავსი) საკიდები (ცხვარჩიტე-დიგორიაში კი ორმო სამარხებში დასტურდება მიცვალებულთა დაკრძალვა მარჯვენა ან მარცხენა მხარეს მოხრილ მდგომარეობაში, ხშირად ზურგზე გამოტილად [Козенкова 1996:19]. აღსანიშნავია, რომ დიგორიაში ძალიან ხშირად სამარხები გაძარცვული იყო (მაგ. ზემო რუთხას №№10 და 16 სამარხები) [Марковин 1960:77]. ზემო რუთხას სამაროვანზე 1985-1987 წწ გათხრებს აწარმოებდა ა.მოშინსკი [Козенкова 1996: 111-112].

¹¹ მხატვრული გაფორმების თვალსაზრისით ამ ვარიანტის შტანდარტებში ორ ჯგუფს გამოყოფენ: 1-შტანდარტები, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ფიგურულად ამოჭრილი პირი და ორივე მხარეს ნიბოებგადაკეცილი ფართო შუბლი; 2-მეორე ჯგუფიც ასეთივე მოყვანილობისაა, ოღონდ მხატვრულად უფრო გაფორმებული [ჩართოლანი 1996:79]. ასევე შტანდარტებად თვლიან S-ბური ფორმის ტანთან და ცხვრის თავების სკუპლტურული გამოსახულებით შემკულ ნივთებს [ფანცხავა და სხვ. 2001:40]. საინტერესოა, რომ აღნიშნული ნიმუშები მეფე-ქურუმთა ინსიგნიებად მიაჩნიათ [ლორთქიფანიძე 1966:149-194].

ბი), ფრთების ბოლოს მოთავსებული მზის სიმბოლური გამოსახულებით (ტაბ. II-9,13; V, VI; VII-15; XVI-38; XVII-15,16,18);

ყუამილიანი ცულის ფორმის გრძელმილიანი და ნაგრძელებულ წვერიანი (ზოგჯერ ანკესისებურად მოხრილი) ამულეტები (ტაბ. VIII-ა-4; XVI-24-25); ცალპირა ალებარდისებრი საკიდები;

ფარშავანგის ფრთების მსგავსი დაბოლოებიანი საკინძები (ტაბ. IV-4; XI-9,10; XVI-12);

მარაოსებრი ფორმის საკინძები (ტაბ. XI-3,4; XVI-13); სადა და ზოგჯერ პუნქტირებდატანილი დისკოსებრთავიანი საკინძები, ზედაპირ გაფორმებული, გრავირებით გადმოცემული გეომეტრიული სახეებით (ტაბ. III-1-4,6);

ქოლგისებრთავიანი; პირამიდისებრთავიანი და ლურსმნისებრთავიანი საკინძები;

ცალკე დამზადებული სხვადასხვა ზომის ვერძის თავის ქანდაკებები (საკიდები), ზოგჯერ სამი-ოთხი ხვეულებიანი რქებით (ტაბ. III-14-17; XVI-22, 23);

ფრინველისმაგვარი ფორმის აბზინდები; ქედიანი, ფირფიტოვანი სამაჯურები;

ქვისა და ბრინჯაოს ლახტისთავები (ტაბ. VII-8-10);¹² ოვალური ფორმის სასაფეთქლე ხვიები (ტაბ. III-11,12; VIII-5); ერთნაირი ვარიანტის შუბისპირები (ტაბ. III-18-26);

ცხოველისა და ფრინველის მინიატურული ბრინჯაოს ქანდაკებები, მათ შორის საკიდები (ტაბ. XVI-29; XVIII-1) [ბარამიძე 1961:24];

¹² დიგორის კულტურაში (ფასკაუ, ზემო რუთხა) ქვის ლახტისთავების ოთხ ტიპს გამოყოფდნენ [Крупнов 1951:44]. ზოგჯერ მათი ზედაპირი შემკული იყო ერთმანეთში ჩასმული წრეებით [Марковин 1960:78].

თმის ვერცხლის სამაგრები;¹³ ბრინჯაოს სამაჯურები დამზადებული სამკუთხა განივკვეთიანი შესქელებული ღეროთი;

წრიული ფორმის ზედაპირდაჭდეული ქვის გამანანი-
ლებლები (დომინოსებრი მძივები, ტაბ. IV-14; IX-1-10);

კაუჩის ფრთებმომრგვალებული და ფრთებწაგრძელებული
ისრისპირები (ტაბ. VII-1,2), გიშრის მძივები, იოტის ცისფერი
პასტის მძივები [გობეჯიშვილი 1942:54, 69,136-137;1952:59,
ტაბ. XII-2,3,5,7; 1959:113-117, ტაბ. XI-3,4,5,13; XII-1,2,4,5,9; 1970:
272; Крупнов 1951:51,59; სურ. 3-1; 9-1,2,3-7,9,10; 14-1-3,5-7,9;
19-5-9; ბარამიძე 1961:24; ჯაფარიძე 1970: 216,218,232-233;
Козенкова 1996: 91,114, სურ.34-9,51; ფანცხავა და სხვ. 2001:40-
43, ტაბ. I-III; Скаков 2003:18-22; 2003ა:91-102; Мошинский
2009:87-90; 2013:221, სურ.1, კატალოგი: 301.3, 301.4, 301-5,
301.7, 301.12, 302.1. 1,301. 1.2,302.1.4, 302.1.5, 302.1.6; 302.1.7].

საინტერესოა, რომ ჩრდილო ოსეთის მთიან რეგიონსა
და ჩრდილო საქართველოს მხარეს შორის (რაჭა) ასევე
თანხვედრები შეინიშნება ყუამილიან ცულებში ზურგის
მხრიდან ჩამოსხმის წესით, რომელიც გამოწვეული უნდა
ყოფილიყო მათი ახლო გეოგრაფიული მდებარეობის გამო
[Кореневский 1981:40].

დიგორიისა და ბრილის მასალებისთვის დამახასია-
თებელია ბრინჯაოს ანთიმონმინარევიანი სამკაული. ეს
ფაქტი განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა დიგორიაში კარი
ცაგატის №№ 6 და 9 სამარხების გათხრისას, სადაც ჭარბად
აღმოჩნდა ამ ნივთიერებისგან დამზადებული მძივები. ანთი-
მონიანი სამკაული ასევე წარმოდგენილია ზემო რუთხასა

¹³ ბრილის ადრეული პერიოდის სამარხებში გამოყოფდნენ სამი
ჯგუფის ყუამილიან და ყუადაქანებულ ცულებს [გობეჯიშვილი
1942:121-125].

და ფასკაუს სამაროვნებზე [Скаков 2003: 18-22; 2003ა: 94, სურ. 3].

დიგორიის პროტოცობანური პერიოდისა და ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის მასალები მსგავსებასთან ერთად, ერთ-მანეთისგან განსხვავდებიან კიდეც [Мошинский 2013: 221].

ერთ-ერთი ასეთია ყუახვრელიანი ქვის ცულები, რომლებიც დიგორიაში წარმოადგენს ყობანური კულტურის ქვის ცულების პროტოტიპებს (ტაბ. XII-8) [Крупнов 1951: სურ. 8-6,7, სურ. 18; Марковин 1960:77];

ფოთლისებრი ფორმის ყუნწიანი დანები (ფასკაუ, ზემო რუთხა, დონიფარსი და სხვ. ტაბ. VII-3,4);

ფოთლისებრი და სამკუთხა ტანიანი ბრინჯაოს მთლიანად სხმული სატევრისპირები, წელში გამოყვანილი განტოტვილი ტარიტა და ზოგჯერ სახელურის დასამაგრებელი ნახვრეტებით (ტაბ. XVI-34,68; XVIII-1,4);

ყუამილიანი ცულები ყუაზე დატანილი ბურთულის-მაგვარი შვერილებით (ყობანი I-ნ-ფასკაუ, ტაბ. XII-3, XVI-5,6);

წინა მხრიდან ყუასთან მკვეთრად შეჭრილი ყუადაქანებული ცულები;

ორვოლუტიანი საკინძები (ტაბ. VIII-6-8; XI-7; XVI-11);

ბრინჯაოს საკიდები დამზადებული სქელი სამკუთხა ფირფიტისგან, რომელთა ზედა კუთხე მთავრდება ცხვრის სკუპლტურული გამოსახულებით;

კონუსურისებრთავიანი საკინძები, ღეროზე ვერძის თავის ორი სკუპლტურული გამოსახულებით (ტაბ. XI-1,2);

სამთითა, ბურთულისებრთავიანი საკინძები (ტაბ. XI-8; XVI-43) [Мошинский 2013: კატალოგი: 302.1.8; 301.2];

ბრინჯაოს სწორი და გრძელი ფორმის საკინძები დამჭერებით (ტაბ. X-17,18);

ბრინჯაოს მცირე ზომის ბალთები ორ საპირისპირო მხარეს შებრუნებით გამოსახულებიანი ვერძის თავებით [Козенкова 1982: 16, სურ.2-12] (ტაბ. XII-2);

ბრინჯაოს დისკოსებრი ფორმის სარტყლის აბზინდები (ზემო რუთხა) წინ წამოწეული კავით [Козенкова 1996:89];

ბრინჯაოს ბრტყელფეროიანი თავსამკაული (ტაბ. XII-7) [Мошинский 2009:89-10]; ბრინჯაოს საკინძები დაგრეხილი ღეროთი და პუნქტირებატანილი გრძელი ფირფიტოვანი დაბოლოებით (ტაბ. XVI-33; XVIII-2) [Козенкова 1982:15, სურ.1-7];

ანთიმონიანი ორვოლუტიანი (ტაბ. X-20-23), რომბისებრი და ცრემლისებრი (ტაბ. X-15) ფორმის საკიდები;

თათისებრი საკიდები (ტაბ. X-24,25) რამდენადმე განსხვავებული ვარიანტით (ტაბ. X-41,42);

ყუნწიანი ნიჩბისებრი ფორმის საკიდები, რომელთა ზედაპირი შემკულია რელიეფური, ვერტიკალური ზოლებით (ტაბ. X-26-28);

ამფორისებრი ფორმის საკიდები (ტაბ. X-32-35);

ზედაპირნახნაგოვანი და გეომეტრიული ორნამენტიანი ხვრელიანი ბალთები (კილიტები) (ტაბ. X-1-3);

კონუსური მოყვანილობის გამჭოლხვრელიანი ბრინჯაოს მილაკები, გვერდებზე დატანილი ნაჭდევეებით (ტაბ. X-36,37);

რვიანისებრი (ტაბ. X-4-9) და კვადრატული ფორმის ბალთები სანოვრისებრი შვერილებით; დისკოსებრი ფორმის ღილები ყუნწითა და სხვა დეტალებით (ტაბ. X-10-13);

გეომეტრიული ორნამენტით შემკული, სანოვრისებრი შვერილიანი ღილი, ზურგზე ყუნწით (ტაბ. X-14);

ბრინჯაოს სწორი ფირფიტოვანი ფურცლისგან დამზადებული რვიანისებრი ფორმის გამანაწილებლები ერთმანეთისაგან გამოყოფილი ხვრელებით (ტაბ. X-38-39); ბრინ-

ჯაოს ოთკუთხა ფორმის ფირფიტოვანი გამანაწილებლები გვერდებზე დატანილი ხვრელებით (ტაბ. X-40);

ბრინჯაოს კონუსური (ტაბ. X-29-31), კასრისებური, ბიკონურისებური, ცილინდრული ფორმის მძივები, ხური-ტული საბეჭდავები და სხვა.

საინტერესოა, რომ საკინძების ეს ჩამონათვალი, მძივების, ბალთებისა და გამანაწილებლების ზოგიერთი სახეობა დიგორიის გარდა ძირითადად წარმოდგენილია ხოროჩაევო-კაიაკენტის კულტურაში¹⁴ და ჩრდილო კავკასიის სხვა პუნქტებში. თვლიან, რომ ყოველივე ეს უნდა მეტყველებდეს პროტოყოზანური პერიოდის დიგორიის კულტურის აქტიურ კონტაქტებზე ძველი ძელური კულტურის მატარებელ ტომებთან და აღმოსავლეთ კავკასიის უძველეს მოსახლეობასთან [Скаков 2003:20].¹⁵

ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის სამარხებში არ გვხვდება დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელი ფარშავანგის ფრთის მაგვარი თავიანი საკინძების ევოლუციური განვითარება. კერძოდ, დიგორიის კულტურის პირველ და მეორე ეტაპებზე დასტურდება ამ ტიპის საკინძები დამზადებულები შედგენილი და მთლიანი სახით; მესამე ეტაპზე კი ისინი ჩამოსხმულებია ცვილის მოდელის გამოყენებით [Мошинский 2008: 263-264; 2009; 2012:213-215].

¹⁴ აღნიშნავენ, რომ ყოზან I ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი ანთიმონიანი ნივთები უფრო ტიპიურია ხოროჩაევო-კაიაკენტის კულტურისათვის [Козенкова 1996:114].

¹⁵ ზოგიერთი ანთიმონიანი ნივთით (რომბისებრი ფორმის საკინძები, დისკოსებრი ფორმის მძივები, ბალთებისა და გამანაწილებლების გარკვეული სახეობები და სხვ.) პარალელებია გავლებული მადნის ჭალას (№№60 და 87 სამარხები), ქვასათალის, სამთავროს, ინგარჩაის №5 ყორღანიდან მომდინარე ანალოგიურ ნიმუშებთან [Скаков 2003:18-22]. თვლიან, რომ ყოზანი I-ის მოგვიანო საფეხუზე

ბრილში და დიგორიაში მრავალრიცხოვანი ქალის სამკაული სხვადასხვაა. ცენტრალური კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ ფერდზე კი უფრო ტრადიციულია წარმოდგენილი [Мошинский 2013:221]. კერძოდ, დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელი ქალის ისეთი სამკაული როგორიცაა აუურული (ჭვირული) და ბრინჯაოს ორვოლუტიანი თავიანი საკინძები?, მშვილდსაკიდისებრი ფორმის საკიდებთან ერთად საერთოდ არ გვხვდება რაჭაში [Мошинский - а 2009: 88].

ბრილის სამაროვანზე ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის სამარხებში თითქმის არ გვხვდება კერამიკული მასალა, რომელსაც ერთ-ერთ განმსაზღვრელ ელემენტად მიიჩნევენ დიგორიის კულტურისათვის [Мошинский 2011:148-151].¹⁶ როგორც ფიქრობენ, აღნიშნულ პერიოდში ბრილში თიხის მაგივრობას ხის ჭურჭელი ასრულებდა და ამით უნდა აიხსნას აქ კერამიკული მასალების სიმცირე [გობეჯიშვილი 1959: 113; აბესაძე 2011:235]. ჩვენთვის დღემდე აუხსნელი რჩება ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის სამარხებში თიხის ჭურჭლის თითქმის არ არსებობა. ცხადია, სხვა კატეგორიის არტეფაქტებთან ერთად კერამიკის შესაძლო თანხლება,

გვხვდება ნივთები, რომლებიც თავისი წარმომავლობით უკავშირდებიან აღმოსავლეთ და ცენტრალური ევროპის ფინალური ეტაპის კულტურებს (კარპატისპირეთი-დუნაისპირეთის აუზი). ესენია ბრინჯაოს ნამგლები, კელტები, სატევრები-ადრექელური და გვიანკატაკომბური ტიპის, სატევრისპირები სახელურზე მისამაგრებელი ხუთი ნახვრეტით. გვხვდება ხურიტული საბეჭდავები (ძვ.წ. XIV ს დასასრული, ძვ.წ XIII ს) და წინააზიური ტიპის ბრინჯაოს სატევრისპირები [Козенкова 1996:92].

¹⁶ ზოგჯერ გვანვდიან ცნობას, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის დიგორიის კერამიკა, რომელზედაც დატანილია ტალღისებური ხაზებით, ზიგზაგებით, სწორკუთხოვანი შტამპებით შედგენილი სახე, ანალოგებს პოულობს რაჭის რეგიონთან? [Марковин 1960:127].

უფრო ნათლად წარმოაჩენდა ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის მასალების ურთიერთმიმართების საკითხების გარკვევას დიგორიის პროტოკოლური პერიოდის მასალებთან.

აღსანიშნავია, რომ ასევე თითქმის არ გვხვდება სვანეთში შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკა,¹⁷ რომლის ჩრდილოეთ ნაწილს აქცევენ დიგორიის კულტურის რადიაციის ზონაში (აღბათ ფარშავანგის ფრთის დაბოლოებისანი საკინძის, გრძელმილიანი შტანდარტის, ბოგრეშის კრემაციული სამარხიდან მომდინარე ცალკეული ნივთების მიხედვით და ა.შ). სვანეთში გამოვლენილი აღნიშნული პერიოდის თითო-ოროლა კერამიკა (სოფ. კალა, ჭუბერი, ეცერი) [Чартолан 1989:115-117; ჩართოლანი 1996:118-119, სურ.14-1,2] (ტაბ. XV), რომელიც უფრო მიიწევს კოლხეთის მასალებისკენ (ნაოხვამუ, ჭალადიდი ზურგა, ანაკლიის დიხა-გუძუბა და სხვა), ამ მხრივ არსებულ სიტუაციას ვერ ცვლის. აქ ადრეულ პერიოდში (შუა და გვიანბრინჯაოს

¹⁷ სამწუხაროდ ჩვენი ცოდნა სვანეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების არსებობაზე ძალზე შეზღუდულია. ამ პერიოდის ძეგლები (სოფ. იფარში-ლასილა-ლარილარი, ლასილა-სგიმულდი, ბოგრეში, სოფ.კალაში სკარეშის გორა, მესტიაში-ზურულდი), თუ არ ჩავთლით კლასიკური ხანის ლარილარის სამაროვანს, ხაიშის, ეცერისა და უშგულის ნამოსახლარებს, სტაციონალური არქეოლოგიური გათხრებით შესწავლილი არ ყოფილა [ჩართოლანი 1972:71-72; 1996: 128]. ისინი დაფიქსირებულია მხოლოდ არქეოლოგიური დაზვერვებითა (ზედაპირულად შეკრებილი მასალების მიხედვით) და მცირე მასშტაბის გათხრებით. შემთხვევით აღმოჩენილი ლითონის ინვენტარი-ბრინჯაოს სხვადასხვა ტიპის კოლხური ცულები, ნამგლები, თოხები, სატეხები, ბაბილეს ბრინჯაოს კოლექცია [ცინდელიანი და სხვ. 2014: 168-177], ქართვეანის სამაროვანი, ზოგიერთი ლოკალური თავისებურებების გათვალისწინებით, ნათლად მიუთითებს იმაზე, რომ სვანეთის რეგიონი მძლავრად იყო ჩართული ძველი კოლხური კულტურის რადიაციის ზონაში.

ხანა) ძალზე მცირე კერამიკის არსებობას ხსნიან იმითაც, რომ მთა თიხის ნაწარმის დამზადების მიხედვით მკვეთრად ჩამორჩებოდა კოლხეთის ბარს. სვანეთშიც, ზემო რაჭის მსგავსად, ვარაუდობენ, რომ თიხის ნაცვლად გამოიყენებოდა ხის ჭურჭელი, რაზედაც უნდა მიგვითითებდეს ამ რეგიონის ეთნოგრაფიული მონაცემებიც [Чартолани 1989:118].

მომდევნო, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ბრლის სამაროვანზე გვხვდება მცირე რაოდენობით თიხის ჭურჭელი: კერძოდ, ფართო და ვიწრო ზოლიანი კანელურებით შემკული ყურიანი და უყურო სასმისები [გობეჯიშვილი 1970:276]. ასევე დასტურდება ბრინჯაოს სასმისი და ორყურა ჭურჭელი [გობეჯიშვილი 1959:105,132].

წინაყობანურ პერიოდში დიგორიაში კერამიკული მასალები თითქმის იგივეა, რაც ყაბარდო-ბალყარეთის მთისწინა ზოლში და კიდევ უფრო დასავლეთით ზემო ყუბანისპირეთში [Мошинский 2008:262]. მათი იდენტურობის გამო დასაშვებად მიაჩნიათ დიგორიის ხეობისა და ყაბარდო-ბალყარეთის მთისწინა ზოლის მოსახლეობის ერთიანი ჩრდილო კავკასიური წარმომავლობა [Мошинский 2009a:88]. აქედან გამომდინარე არ ეთანხმებიან ი.მოცენბეკერის გამოთქმულ მოსაზრებას [Мошинский 2008:263; 2009a:88; 2011:149] ძვ.წ. II ათასწლეულში დიგორიის ხეობის განსახლებაზე ამიერკავკასიიდან გამოსული მოსახლეობის მიერ [Motzenbäcker 1996], რომელსაც ქვემოთ შევხებით.

საინტერესოა, დიგორიის კულტურის წარმომავლობის საკითხი, რომლის შესახებ არაერთი მოსაზრება გამოითქვა. მკვლევარები დიგორიის კულტურას თავისი ფესვებით გენეტიკურად უკავშირებენ ჩრდილო კავკასიურ და კატაკომბურ შუაბრინჯაოს ხანის კულტურებს [Крупнов 1951:79; Марковин 1960:76,79; Козенкова 1996:126; Мошинский

2011:222;2013:222-224]¹⁸. ზოგჯერ მიუთითებენ, რომ ამ რეგიონში სტეპური გავლენები თითქმის არ შეინიშნება და მთლიანად შენარჩუნებულია მთისთვის დამახასიათებელი ნიშნები [Марковин 1960:80]. დიგორიაში წინა პერიოდის მასალებთან კავშირებს ამჩნევენ სამარხების გამართვის წესით (ქვაყუთებით), ქვისა და ლითონის ცულებით, საკინძების ფორმებით, ზონარისებრი ორნამენტით და ა.შ [Крупнов 1951:48, 15-16; 1960:89; Марковин 1960:77-78, სურ. 36, 1-7].

დიგორიის პროტოცოპანური კერამიკისთვის ძირითადად დამახასიათებელია ხელით ნაძერწი ქილისებრი და ქოთნისებრი ფორმის თიხის ჭურჭელი (ზემო რუთხა №№ 10 და 16 სამარხები, კარი ცაგატი და სხვ.) [Крупнов 1951:49, სურ. 15, 16; Марковин 1960:77; Мошинский 2009a:89-7,8] (ტაბ. XIII, XIV, XVII-1-9). გვხვდება ჭდეული, S-მაგვარი სპირალური ორნამენტი, დაკბილურ-დაძერწილი, ფოსოიანი კერამიკა, ზიგზაგოვანი გასწვრივი ხაზები, ზოგიერთი ჭურჭლის ძირზე წნულის ანაბეჭდები და სხვ. [Крупнов 1960: 37; Козенкова 1996:113]. საინტერესოა, რომ ზემო რუთხის სპირალურ ორნამენტს ამსგავსებენ ნაოხვამუს ანალოგიურ ნიმუშებს [Крупнов 1960:37,3,4]. როგორც აღნიშნავენ, ზოგიერთი ორნამენტი მიგვითითებს ადრეულ კავშირებზე სამხრეთ კავკასიასთან [Крупнов 1960:36-37, სურ. 6-3,4; Марковин 1960:44]. ჩვენის მხრივ დავსძენთ, რომ კატაკომბური და ჩრდილო კავკასიური ადრეული პერიოდის კულტურებისათვის დამახასიათებელ ნიშნებთან ერთად, დიგორიაში

¹⁸ ფიქრობენ, რომ პროტოცოპანური პერიოდის ადრეული საფეხურის (ყოფანი I-a) კერამიკა (ზემო რუთხა, ფასკაუ, დოგუი ხუნთა, ზაგლი ბარზონდი) ფორმებით, ორნამენტით ანალოგებს პოულობს ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ II ათასწლეულის მეორე ნახევრის თიხის ნაწარმთან. უფრო კი წინაკავკასიის კატაკომბურ კულტურასთან [Козенкова 1996:114].

პროტოკოპანურ ხანაში მართლაც შეიძლება რაღაც ძველი კოლხური კულტურის ელემენტების დანახვა: ქოთნების ზოგიერთი ფორმით, თიხის ჭურჭლის ძირებზე წნულის ანაბეჭდებით, ნათითური ფოსოებით, რელიეფური და ლილვაკისებური დანაძერწებით, დაჭდეული ხაზებით, ფოსოებით და, როგორც აღინიშნა, სპირალური მოტივებით. ასევე ტალღისებრი ორნამენტით, ირიბად დატანილი ერთმანეთის პარალელური ხაზებით, ირგვლივ შემოყოლებული ღარებით ა.შ. თიხის ჭურჭლის კორპუსზე ორნამენტი ძირითადად დატანილია ზედა ნაწილში [Крупнов 1951: სურ. 11; 15; 16; 18; Козенкова 1996: 113, სურ. 42-1, 2, 5, 8].

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიური კოლექციების ძირითად ფონდში აღმოჩნდა ბრინჯაოს, რამდენიმე უპასპორტო ნივთი, რომელიც დიდი ალბათობით უნდა მომდინარეობდეს ბრილის სამაროვნიდან. ლითონის არტეფაქტები, რომლებიც სავარაუდოდ საკიდებს უნდა წარმოადგენდეს, ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, თუმცა მაინც მოხერხდა ზოგიერთი მათგანის დაახლოებითი ფორმის აღდგენა. შედარებით სრულად შემორჩენილი ბრინჯაოს საკიდის სიგრძეა 12 სმ, რომლის ზედაპირზე მარცხენა მხარეს, ერთ რიგში ამოკვეთილია ერთმანეთში ჩასმული სამი წრე (ტაბ. VI-1, 2). მეოთხე ჭდეული წრე კი დატანილია ნივთის ნაკლულ დაბოლოებაზე. ასეთივე სახე დატანილია მარჯვენა მხარეს, საკიდის ზედაპირზე. ცალ მხარეს ყუისთავებით შეერთების ადგილზე, შემორჩენილია 1 სმ. დმ. მქონე მთლიანად სხმული მრგვალი მილი, რომელიც მოპირდაპირე მოტეხილ მხარესაც გრძელდება. მილებს შუა დასმულია X-მაგვარი ნიშანი, რომელიც მეორე გვერდზეც არის გამოსახული. მის ზედაპირზე ამოკვეთილია ერთმანეთში ჩასმული თევზიფხური

დეკორის რამდენიმე რიგი. საკიდის ზედაპირზეც შეიმჩნევა ასეთივე, პირამიდისებური კვეთილი ხაზები. ნივთის მეორე მხარე სადა ზედაპირიანია. ბრინჯაოს საკიდი წვერებ-
მოხრილია, ყუის თავებითაა შეერთებული და გადმოგვცემს
ორმაგი (ორფთიანი) ყუამილიანი ცულის ფორმას.

მეორე საკიდი ღია ყავისფერი ზედაპირისაა და იგივე
ტიპს წარმოადგენს (ტაბ. V-3). შემორჩენილია ცალი მხარე
(„ფრთა“). ზედაპირზე აქაც ამოკვეთილია ერთმანეთში ჩას-
მული სამი წრე. მეოთხე წრის კვალი დასტურდება საკიდის
მოხრილ, ნაკლულ წვერში. მეორე მოპირდაპირე მხარეც
ნაკლულია, რაც კარგად იკვეთება წრეზე არსებულ გადანა-
ტეხში. არტეფაქტის მთლიანად სხმულ და მრგვალხვრელიან
მილის ზედაპირზე დატანილია კვეთილი ხაზებით შესრულე-
ბული თევზიფხური სახე, რომელიც შუაში გამიჯნულია
იგივე ხერხით შესრულებული X-მაგვარი გამოსახულებით.
ასეთივე ნიშანი მეორე მხარესაც არის დატანილი. კვეთილი
ხაზები გადმოცემულია საკიდის ზედაპირზეც. მეორე
გვერდი კი სადაა, წვერში ნაკლულია?

მესამე საკიდიც იგივე ფორმისაა. ტანის მხოლოდ ერთი
ნაწილია შემორჩენილი, რომელზედაც ამოკვეთილია ერთ-
მანეთში ჩასმული სამი წრე. შესაძლოა ეს ფრაგმენტი მეორე
საკიდის გაგრძელებასაც წარმოადგენდეს, თუმცა მას არ
ეხმის. მეორე გვერდზე ჭდეული დეკორი არ დასტურდება
(ტაბ. V-1).

მეოთხე ნივთის მხოლოდ მილია შემორჩენილი, ისიც
ნაკლული სახით (ტაბ. V-2) როგორც ჩანს, ისიც საკი-
დის იმავე ტიპს უნდა ეკუთვნოდეს, რომლის მოტეხილ
„ფრთებზე“ არასრული სახით შემორჩენილია ორი ჭდეული
წრე და X მაგვარი გამოსახულება. მილზე დატანილია კვე-
თით შესრულებული თევზიფხური სახე.

როგორც აღვნიშნეთ, ორივე მხარეს ერთმანეთთან ყუის თავებით შეერთებული ყუამილიანი ცულების ფორმის მაგვარი ბრინჯაოს ნივთები, საკიდებად არის მიჩნეული [გობეჯიშვილი 1959:113, ტაბ. XII-1; ფანცხავა და სხვ. 2001:42-43]. მათ საკულტო დანიშნულების საგანს ავგაროზებს უწოდებენ [გობეჯიშვილი 1952:XII-3]. ამ საკიდების ზუსტი და მიახლოებითი პარალელები ცნობილია ბრილის სამაროვნის N12 სამარხიდან, ფასკაუში, ზემო რუთხასა და დიგორიის კულტურის სხვა ძეგლებზე [Уварова 1900:220, 279; გობეჯიშვილი 1952:60; ტაბ. XCIII-1; Козенкова 1996:91, სურ.34-37,38; ფანცხავა და სხვ. 2001:42; Мошинский 2013:221, სურ.1]¹⁹.

ბრინჯაოს საკიდების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ბრილის სამაროვანი, სადაც ზოგიერთი სამარხის მიხედვით ხუთ სახეობას გამოყოფენ [ფანცხავა და სხვ. 2001:42-43, ტაბ. III-25]. ჩვენ ნივთებს გააჩნია ამავე სამაროვნიდან მომდინარე ყუამილიანი ცულების ფორმა, რომელთაც დაკარგული აქვთ საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების ფუნქცია. მათ ისეთი ფორმა აქვთ მიღებული, რომლებიც მხოლოდ საკულტო-სარიტუალო, ან საზეიმო დანიშნულებისა უნდა იყვნენ. როგორც აღვნიშნავენ, ყუამილიანი ცულების პირი ნახევარმთვარისებურია, ზოგჯერ წვერანეულია, სატარე მილი კი ვიწროა. ცულებს ამკობთ რელიეფურად გამოსახული გეომეტრიული ორნამენტით შემკული ცხვრის თავები [გობეჯიშვილი 1952:58, ტაბ. X₁₂]. ბრილში სამკაულსა

¹⁹ ცაიშის სამაროვანზე ოქროსგან დამზადებული ორი ცალი, ორმაგი ცულის ფორმის მინიატურული ცულია აღმოჩენილი [პაპუაშვილი და სხვ. 2015:19, ტაბ. 51-5,6, 85-3]. ასეთი, ალუბარდის ფორმისმაგვარი წყვილი გულსაკინძის ჩამოსასხმელი ყალიბის ზედა ნაწილი და ბრინჯაოს ცალპირა ცულისნაირი გულსაკინძი, ცნობილია ჩოლოქისპირა ნამოსახლარის IV ფენიდან [ჩავლეიშვილი 1991: 21-22, ტაბ. XI-1,2].

და საკულტო დანიშნულების საგნების უმეტესობას გააჩნია ერთპირიანი ან ორპირიანი ცულის მოყვანილობა, რომლებიც ხშირად შემკულია ვერძის თავის ქანდაკებით [გობეჯიშვილი 1959:114]. ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მონაცემებით ბრილის სამაროვანზე სხვა ტიპის ბრინჯაოს საკიდები ასევე წარმოდგენილია №32 ქვაყუთ სამარხში, რომელთაც აქვთ ამაზონური ცულის ფორმა და შემკული არიან სამკუთხედი-სებურად შედგენილი ორნამენტით [გობეჯიშვილი 1942:105]. ბრინჯაოს ყუამილიანი ცულის ფორმის მაგგვარი ამულეტი-საკიდები ცნობილია აგრეთვე ზემო რუთხიდან, დიგორიის კულტურის სხვა ძეგლებიდან, თლიადან (ვ.დოლბეჟევის კოლექცია), აფხაზეთის (ეშერის) დოლმენებიდან და ა.შ [Куфтин 1940: 11; Крупнов 1951:58; Техов 1977:6].

ბრილის სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხებში ანთიმონის მინარევები მოცემულია 20% მეტი, ისიც ძირითადად საკულტო-სარიტუალო, თუ საზეიმო დანიშნულების ნივთებში [აბესაძე 2011: 237]. ძალიან საინტერესო გამოდგა ბრილის ერთ-ერთი ბრინჯაოს საკინძის ქიმიური ანალიზის შედეგები, რომელიც დამზადებული აღმოჩნდა თითქმის წმინდა ანთიმონისგან (97.961%), დარიშხანისა (1.873%) და სპილენძის-ტყვიის უმნიშვნელო მინარევებით.* როგორც აღნიშნავენ, რაჭაში შუაბრინჯაოს ხანის ნივთების დასამზადებლად ძირითადად გამოიყენებოდა დარიშხნიანი სპილენძი, მაგრამ ამავე დროს იყენებდნენ დარიშხან-ანთიმონიან ბრინჯაოს. ამ უკანასკნელისგან ძირითადად დამზადებულია საკულტო-სარიტუალო, თუ საზეიმო დანიშნულების

* ნივთის ქიმიური შედგენილობა განსაზღვრა ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული მასალის სარესტავრაციო კვლევითი ლაბორატორიის ხელმძღვანელმა ნ. ქებულაძემ (ანალიზის №16-134, 2016 წ.).

ნივთები და სამკაულები. დარიშხნიანი ბრინჯაოსგან კი საბრძოლო დანიშნულების იარაღები [აბესაძე 2011: 238, 252-253, 254-255].

ერთ-ერთ პრობლემურ თემას წარმოადგენს რაჭადიგორიის ჯგუფის ძეგლების დათარიღების საკითხი, რომლის შესახებ არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. როგორც ცნობილია, ბრილის სამაროვანზე როგორც ქვაყუთებში, ასევე ორმო სამარხებში გამოყოფილი აქვთ სხვადასხვა პერიოდის სამი ფენა. მათ შორის უძველეს ათარიღებენ ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით (შუაბრინჯაოს ხანის დასასრული), ანდა შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანით [გობეჯიშვილი 1942: 165; 1959: 232; ჯაფარიძე 1970: 233; 1991: 193; 2003: 191, 193]²⁰. ამასთან ერთად აღნიშნავენ, რომ ბრილის უძველეს სამარხებში ვხვდებით ისეთ ნიმუშებს, რომლებიც დამახასიათებელია ბრინჯაოს ხანის გვიანდელი საფეხურისათვის (ძვ.წ. XV-XIV სს-ები) [ჯაფარიძე 1970: 233]. უფრო ადრეულ გამოცემებში ბრილის სამაროვანზე სამი ფენის ნაცვლად ვარაუდობდენ ადრე-ბრინჯაოს, შუაბრინჯაოს, გვიანბრინჯაოსა და ანტიკური ხანის ანუ ოთხი ფენის არსებობას [გობეჯიშვილი 1952: 56; 1959: 112-113], რომელთაგან ყველაზე ადრეულს აკუთვნებენ მიწისქვეშა ნაგებობიან სამ გაძარცულ კოლექტიურ ორმოსამარხს, სადაც დიდმნიშვნელოვანი ადგილი არ ეკავა ლითონის ინვენტარს. გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ ბრილის სამაროვანზე პირველი მიცვალებულები დაუკრძალავთ ადრე-ბრინჯაოს ხანაში და ისინი უნდა ეკუთვნოდეს იმ ხალხს, რომლებმაც დაიწყეს მაღალმთიანი ზოლის ათვისება [ჯაფარიძე 1991: 192; 2003: 184; 2013: 184].

²⁰ ბრილის სამაროვნის N12 და N 31-ა სამარხებს ზოგჯერ აკუთვნებენ ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარს [ფანცხავა და სხვ. 2001: 41].

ბ. ტეხოვი, ბრილის სამაროვნის ქვედა ფენას ათარი-
ლებდა ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებით [Техов 1977:6].

ე. გოგაძე და ლ. ფანცხავა ბრილის შუაბრინჯაოს ხანი-
სა და პროტოყობანური პერიოდისათვის დამახასიათებელ
გრძელმილიან შტანდარტებს თავის დროზე ათარილებდენ
ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრითა და შუა ხანე-
ბით. რაც შეეხება მეორე ფორმის S-მაგვარ ფორმიან შტან-
დარტს, რომელიც ცხვრის თავის სკუპლტურული გამო-
სახულებითაა შემკული, ხოლო სატარე ხვრელის კედლები
სამკუთხა ნაჭდევეებით, საზღვრავდენ ძვ.წ. II ათასწლეულის
შუა ხანებითა და მისი მეორე ნახევრით [Гогодзе; Пандхавა
1989: ტაბ. II-21,22,23,80,82].

ბრილის სამაროვნის ადრეული ფენის (შუა ბრინჯაოს
ხანა) დათარილების საკითხებს N 12 სამარხიდან მომდინა-
რე მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს ინვეტარზე დაყრდნობით
შეეხო ავტორთა კოლექტივი [ფანცხავა და სხვ. 2001:39-48].
მათ ეს სამარხი ახალი მონაცემების გათვალისწინებით
გადაათარილეს და მიეკუთვნეს ძვ.წ. XIV ს დასასრულსა და
ძვ.წ. XII სს [ფანცხავა და სხვ. 2001:43]. ამ თარიღიდან გამო-
მდინარე კი ეს სამარხი სინქრონული ჩანს პროტოყობანუ-
რი პერიოდის (II ქრონოლოგიური ჯგუფი-ა.სკაკოვისა და
ა.მოშინსკის მიხედვით) დიგორიის კულტურის ძეგლებისა.
ვფიქროთ, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე ჩვენს
მიერ განხილული ბრინჯაოს საკიდები თანადროული უნდა
იყოს ბრილის N 12 სამარხის ლითონის ინვეტარისა, სადაც შე-
დის მეტნაკლებად ანალოგიური ფორმის ბრინჯაოს საკიდე-
ბი. ჩვენი ნივთებისთვის ასეთი თარიღი მისაღები გვეჩვენება.

ა.სკაკოვის აზრით, ბრილის სამაროვნიდან მომდინარე
პროტოყობანურ მასალებს (ნაწილობრივ ბრილის №12
სამარხში გამოვლენილი, ფასკაუს № 6,7 ტიპის ბრინჯაოს
ყუამილიანი ცულები, ფრინველის ფორმის აბზინდები, ვერ-

ძის თავის სკუპლტურული გამოსახულებიანი საკიდები და სხვ) ქართველი არქეოლოგები აძველებენ და ათარილებენ ძვ.წ. XVIII-XVI სს-ების ფარგლებში [Скаков 2003-a: 100].²¹

ასევე სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული დიგორიის პროტოყობანური ძეგლების დათარილების საკითხებზე. როგორც მოვიხსენიეთ, ე. კრუპნოვი მათ ათარილებდა ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრით. უფრო კონკრეტულად ამ ათასწლეულის დასასრულით [Крупнов 1951: 60; 1960: 78]. ზოგჯერ მიუთითებს დიგორია-რაჭის მეტალურგიული კერის გენეზისზე ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში [Крупнов 1960:89].

ვ.მარკოვინი ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურის განვითარებაში გამოყოფს სამ ეტაპს: 1) ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისი, დაახლოვებით 1700 წ; 2) 1700-1500 წწ-ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურის აყვავების ხანა; 3) 1500-ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრული [Марковин 1960:36, 81-84, სურ. 50]²². ავტორი III საფეხურს აკუთვნებს დიგორიის ჯგუფის ძეგლებს და ათარილებს ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულით.

²¹ იქვე შენიშნავენ, რომ ბრილის მასალების ასეთი დაძველება გამოწვეული უნდა იყოს იმ მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური წყვეტილის არსებობით, რომელიც შეიმჩნევა ერთის მხრივ მონათესავე სახის მქონე ძეგლებსა (ბედენური კულტურის ძეგლები, ქვასათალი, ფიჩორი) და მეორეს მხრივ პროტოყობანური სიძველეების მქონე ფენებს შორის [Скаков 2003-a: 100].

²² ვ. მარკოვინი ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურაში, რომელიც მისი აზრით ჩამოყალიბდა მაიკოპური კულტურის საფუძველზე, გამოყოფს ყუბანისპირეთის, ცენტრალურ და აღმოსავლურ ვარიანტებს. ცენტრალურ ვარიანტში ცალკე მიჯნავს ყაბარდო-პიატიგორსკისა და დიგორიის ჯგუფებს [Марковин 1960:50; 116]. როგორც აღნიშნავენ, III ეტაპი ჩრდილო კავკასიაში ხასიათდება სტიპური ტომების შემოტევით. თვითმყოფადი ელემენტები შემოინახა მხოლოდ მთის ზოგიერთმა რაიონმა [Марковин 1960:39, 86].

ს.კორენევსკი ეხება ჩრდილო კავკასიის შუაბრინჯაოს ხანის ყუამილიანი ცულების დათარიღების საკითხებს. მათ შორის დიგორიაში, ბრილის სამაროვანზე და სვანეთში აღმოჩენილ ნიმუშებს. ყუამილიანი ცულების ადრეულ ცალებს ზოგადად ათარიღებს ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით. რაც შეეხება ამ ტიპის ცულების გვიანდელ ფორმებს კი საზღვრავს ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით, ვიდრე ძვ.წ. XII ს-მდე [Кореневский 1981:37]. მისი აზრით, ყუამილიანი ცულების თითოეული ჯგუფის გავრცელების ქრონოლოგიური დიაპაზონის დაზუსტება შეუძლებელია, რადგან მათი უმრავლესობა ნაპოვნია დახურული კომპლექსების გარეშე.

ვ.საფრონოვი, რუთხისა და ფასკაუს ტიპის სამარხულ კომპლექსებს აბსოლუტური თარიღებით საზღვრავს ძვ.წ. XIII-XII სს-ებით [Сафронов 1966:29-30].

როგორც აღინიშნა, პროტოყობანური პერიოდი (I-a, I-b ფაზები) გამოყოფილი იქნა ვ. კოზენკოვას მიერ, რომელიც ამ ხანის აღმნიშვნელად იყენებს ტერმინს ყობანი I (ძვ.წ. XIV ს დასაწყისი, ძვ.წ. XII ს პირველი ნახევარი) [Козенкова 1996:89]. ყობანი II კი ათარიღებს ძვ.წ. XII ს შუახანებით-ძვ.წ. XI-X ან, ძვ.წ. X ს დასაწყისით [Козенкова 1996:92-98].

პროტოყობანურ (წინაყობანურ) პერიოდში შესაბამისი ძეგლებითა და ძირითადი დამახასიათებელი მასალებით ა.მოშინსკი გამოყოფს სამ ქრონოლოგიურ პერიოდს (ადრე ვ.კოზენკოვასთან ერთად ორ ქრონოლოგიურ პერიოდს გამოყოფდა) 1. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი მეოთხედი; [Мошинский 2011:149]; 2. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანები და 3. ძვ.წ. XIII-XII სს-ები [Мошинский 2008:263-264; 2011:150-151].

ა.სკაკოვიც პროტოყობანურ II პერიოდში ერთმანეთისგან მიჯნავს სამ ქრონოლოგიურ პერიოდს, რომელიც დიდად

არ განსხვავდება ა.მოშინსკის ქრონოლოგიისგან: 1-ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე მეოთხედი; 2-პროტოყობანური II-a, II-b პერიოდები (დიგორიის კულტურის აყვავების ხანა)-ძვ.წ. XV-XIV და ძვ.წ. XIV-XIII ს-ები და 3-პროტოყობანური III პერიოდი ძვ.წ. XIII-XII ს-ები [Скаков 2003a: 101; 2003: 188-196].²³

ზოგჯერ მიუთითებენ, რომ პროტოყობანური ძეგლებისა და დიგორიის კულტურის დათარიღება წინააღმდეგობაში მოდის იმ ქრონოლოგიურ სქემასთან, რომელიც მიღებულია მათ ირგვლივ მდებარე ტერიტორიებზე განლაგებულ ძეგლებზე.²⁴ დიგორიის კულტურის ცნობილი კომპლექსების ასაკის განსაზღვრისას ძირითადად ეყრდნობიან რელატიურ და C-14 თარიღებს მეზობელი რეგიონების კულტურებიდან [Скаков 2003: 22].

როგორც ვხედავთ, არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული ბრილის სამაროვნისა (ამ შემთხვევაში კონკრეტულად ვგულისხმობთ ქვედა უძველეს ფენას) და დიგორიის პროტოყობანური პერიოდის დათარიღებაზე, მათ შიდა

²³ ა.სკაკოვი არ იზიარებს ვ. კოზენკოვას მიერ პროტოყობანური ძეგლების ძვ.წ. XIV-XII ს-ებით დათარიღებას და იგი მიაჩნია ხელოვნურად დაძველებულად [Скаков 2004].

²⁴ მხედველობაში აქვთ ანთიმონიანი სამკაული, რომელიც კომპლექსების მიხედვით მეზობელ რეგიონებში თარიღდება ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით [Скаков 2003: 20]: გინჩის კულტურა C-14-2500-2200, წწ; მომდევნო ხოროჩაევო-კაიაკენტი-2200-2000; რაჭა სინქრონული კომპლექსი ძვ.წ. XVIII-XVI სს; გვიანძელური კულტურა ძვ.წ. XVII სს [Скаков 2003: 20]. ხოროჩაევო-კაიაკენტის კულტურა ადრე თარიღდებოდა ძვ.წ. II ათასწლეულის მესამე მეოთხედით [Котович 1982: 70; Козенкова 1996: 112]. აქვე შევნიშნავთ, რომ სტავროპოლის მხარის სამხრეთ-დასავლეთში მდებარე შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულის სტიკურ კულტურაში (ლოლინსკის კულტურა) გვხვდება ანთიმონისგან დამზადებული სამკაული, რომელთა ნაწილი (დისკოსებრი მძივები, ლილები და სხვ.) ახლო პარალელებს პოულობენ დიგორიის ხეობის პროტოყობანური ხანის ანალოგიურ მასალებთან [Гак и друг. 2008: 120-121].

პერიოდიზაციაზე, დიგორიის კულტურის გავრცელების არეალებზე და ა.შ. ცხადია, ორივე რეგიონის სამაროვნების უძველესი ფენების დათარიღებისას ერთგვარი უკმარისობა იქმნება C-14 თარიღების არ არსებობის გამო.

ვფიქრობთ, ბრილის სამაროვნის უძველესი სამარხების დათარიღებისას მხედველობაშია მისაღები მისი ურთიერთ-მიმართების საკითხების გარკვევა ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლებთან (სინქრონიზაციის თვალსაზრისით). ეს საკითხი განხილული უნდა იყოს კომპლექსურად ერთიან ქრონოლოგიურ კონტექსტში, რათქმა უნდა ჩრდილო კავკასიური პარალელების მოშველიებით. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს თუ მოდის ერთმანეთთან ქრონოლოგიურ თანხვედრაში ბრილის უძველესი სამარხებისა და ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლებზე (ყველაზე უძველესი მაღარო გამონამუშევრები) ექსპლოატაციის დასაწყისი, ხომ არ შენიშნება მათ შორის ქრონოლოგიური წყვეტილი.

ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ ფერდზე განლაგებულ სხვა ძეგლებთან ერთად (მთიანი აფხაზეთი, ზემო სვანეთი), ზემო რაჭის სულფიდური სპილენძის მადნისა და დარიშხნის უძველესი გამონამუშევრების ექსპლოატაციის დასაწყისს ზოგადად ვარაუდობენ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულიდან და ძირითადად კი შუაბრინჯაოს ხანიდან [გობეჯიშვილი 1966:16-20; ინანიშვილი და სხვ. 1998:52-59; 2001:18-24]. ეს ცენტრი მოქმედებაშია ვიდრე ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებამდე, რომლის საწარმოო ციკლში მაქსიმალურად უნდა ყოფილიყო ჩართული ადგილობრივი დარიშხნისა და ანთიმონის საბადოებიც [ინანიშვილი და სხვ 2010: 89].

ვფიქრობთ, ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლების ექსპლოატაციის დასაწყისი, რომელიც რამდენადმე

მოგვიანო უნდა იყოს, პირველ რიგში მთიანი აფხაზეთის სამთო გამონამუშევრებთან შედარებით (ეს კარგად დასტურდება ამ ძეგლზე მიღებული C-14 თარიღებითაც)²⁵, თანხვედრაში უნდა მოდიოდეს ბრილის უძველესი სამარხების ლითონის ინვეტართან (№ 12 და სხვა მისი სინქრონული სამარხები). უფრო ლოგიკური უნდა ჩანდეს ბრილის ადრეული პერიოდის სამარხებისა და სამთო გამონამუშევრების ექსპლოატაციის დასაწყისის ერთმანეთთან ქრონოლოგიური დაახლოება. რელატიური თარიღებით ჩვენთვის ზოგადად მისაღები უნდა იყოს ბრილის სამაროვნის უძველესი ფენის დათარიღება ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით (ძვ.წ. XVI ს დასასრული, XV ს) და ძირითადად მისი მოქცევა ძვ.წ. XV-XIII ს-ების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში. ამასთან ერთად ვითვალისწინებთ რა ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლებიდან მომდინარე ყველაზე უძველეს C-14 თარიღებს (საგების ანთიმონის მალარო, ძვ.წ. XVII), რომლის ექსპლოატაციის დასაწყისი ურთიერთსინქრონიზაციაში უნდა მოდიოდეს ბრილის უძველეს ფენასთან, ასევე მისაღები გვეჩვენება რადიონახშირბადის მეთოდით ამ სამაროვნის ყველაზე ადრეული სამარხების ასაკის რამდენადმე დაძველება და განსაზღვრა დაახლოვებით ძვ.წ. XVII ს-ით.

²⁵ მხედველობაში გვაქვს C-14 თარიღები რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლებიდან (უძველესი გამონამუშევებიდან): ნიშუში T5-334, საგები-ანთიმონი, $3590 \pm 60 = 1640$ წ; T5-310, საგები-ანთიმონი, $3630 \pm 50 = 1680$ წ; T5-35, ზოფხიტო-ანთიმონი, $3120 \pm 50 = 1170$ წ; T5-302, ზოფხიტო-ანთიმონი, $3200 \pm 170 = 1250$ წ; T5-91, ჭყორნალი-სპილენძი, $2910 \pm 50 = 960$; T5-90, ჭყორნალი, სპილენძი, $2880 \pm 40 = 930$ წ [ინანიშვილი და სხვ. 2010:89]. როგორც ვხედავთ, ყველაზე ძველი თარიღები (ძვ.წ. XVII ს) მიღებულია ანთიმონის საბადოდან. ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლებს კი რელატიური თარიღებით (კომპლექსური გამოკვლევები, არქეოლოგიური გათხრები) ზოგადად საზღვრავენ ძვ.წ. II-I ათასწლეულებით.

როგორც ცნობილია, ტრადიციულთან შედარებით C-14-ით დათარიღება რამდენადმე აძველებს არქეოლოგიური ძეგლების ასაკს, რომელიც განსაკუთრებით ეხება ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებს [ქავთარაძე 1981; Апакидзе, Бурчуладзе 1987].

შესაძლოა, ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ფენები წარმოადგენდეს დღემდე მიუკვლეველ, იქვე ახლოს გამართულ, სინქრონული პერიოდის დასახლების განსასვენებელ ადგილს, რომლებიც უნდა ყოფილიყვნენ სამთო მეტალურგები. ამას გვაფიქრებინებს საერთოდ ბრილის სამაროვნის გამართვის ხანგრძლივი, სტაციონალური ხასიათი, ახლო მდებარეობა (11 კმ. დაშორება) სოფ. ღების სამთო გამონამუშევრებთან და სავარაუდოდ სინქრონულობა (ვგულისხმობთ ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის ფენას) ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ექსპლატაციის დასაწყისთან.

ვფიქრობთ, ამ საკითხებზე მსჯელობისას ყურადღების მიღმა არ უნდა დაგვრჩეს ბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის მთიანეთის, კერძოდ მთიანი რაჭის მოსახლოდ ათვისების საკითხები [ჯიბლაძე 2016:35-37,41-42]. საერთოდ თვლიან, რომ ბრინჯაოს იარაღებზე მოთხოვნილების გაზრდამ სპილენძის მაღანზე სამუშაოდ ბარიდან კოლხეთის მთიანეთში აიყვანა მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი [ჩართოლანი 1992:81; ბარამიძე 1998:20; კვიციანი; ჯიბლაძე 2015:88]. სწორედ ამის შესახებ შენიშნავენ, რომ ამ რეგიონში მოსახლეობის დამკვიდრება უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული სამთამადნო წარმოების აღმავლობასთან და მეტალურგიის განვითარებასთან [ჯაფარიძე 1970:230-233]. ზემო რაჭის სამთამადნო წარმოების ძეგლები თავისი სამთო გამონამუშევრების მასშტაბურობით, ცენტრალური

კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე განფენილ სხვა ამგვარ ობიექტებთან შედარებით (ზემო აფხაზეთი, სვანეთი), უფრო მძლავრ კერას წარმოადგენდა, საიდანაც ზოდების სახით უამრავი სპილენძის მადანი (ასევე ვგულისხმობთ დარიშხნისა და ანთიმონის ნედლეულს) გაედინებოდა კოლხეთის ბარში განლაგებულ ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოებში [ჯიბლაძე 2015: 76-97; 2016-ბ; 2016-გ.]. ასევე ზემო იმერეთის პლატოზე და სხვა ახლომდებარე რეგიონებში [ჯაფარიძე 2013:49]. ეს პროცესი ძირითადად ქრონოლოგიურად უნდა მოდიოდეს შუაბრინჯაოს მიწურულსა და გვიანბრინჯაოს ხანაზე, რა დროსაც მთიან რაჭაში სამთამადნო წარმოების ძეგლებზე დიდი მოცულობითი სამუშაოებია ჩატარებული. ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ ამ პერიოდებში მთიანი რაჭა საკმაოდ მძლავრად უნდა ყოფილიყო განსახლებული, რაშიც მონაწილეობა უნდა მიეღო კოლხეთის ბარიდან (ასევე ვგულისხმობთ კოლხეთის სხვა რეგიონებსაც) მუდმივად თუარა დროებითი სეზონური სამუშაოებისათვის სპილენძის მადნის დასამუშავებლად მთაში ანაცვლებულ? პროტო და ძველ კოლხურ მოსახლეობასაც. ცხადია, ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი კალთებიდან მომდინარე სპილენძის ნედლეულზე იქნებოდა მთლიანად დამოკიდებული კოლხეთის მთისწინა ზოლისა და ბარის მოსახლეობის ეკონომიკა. მათ გარეშე ვერ დამზადდებოდა ბრინჯაოს საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების იარაღები: სხვადასხვა ტიპის ცულები, თოხები, სეგმენტები, წალდები, საკულტო დანიშნულების ნივთები, სამკაულები და სხვა, რომლებიც ესოდენ საჭირო იყო იმდროინდელი მოსახლეობის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის (მიწათმოქმედება, მონადირეობა და ა.შ) განვითარებისთვის, მეზობელი ტომების თავდასხმების მოსაგე-

რიებლად, ანდა პირიქით მათ დასამორჩილებლად. ასევე მოსახლეობის სულიერი კულტურის დასაკმაყოფილებლად და ა.შ [ჯიბლაძე 2016:31-47]. ის ფაქტი, რომ ამ პერიოდის ძეგლები მთაში ნაკლებად მოგვეპოვება, უნდა აიხსნას ზემო რაჭის არასაკმარისი შესწავლით.²⁶ ვფიქრობთ, ამ პროცესებიდან იზოლირებული არ უნდა ყოფილიყო და აქტიურად ჩანს ჩართული ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთ ფერდზე განსახლებული მეზობელი დიგორიის ხეობის მოსახლეობაც. ამ ორი რეგიონის მოსახლეობას შორის მიმდინარე სავარაუდო ხშირი კონტაქტებისას ალბათ ხდებოდა ურთიერთგამოცდილების გაზიარება, გაცვლა-გამოცვლა, გადასვლა-გადმოსვლა და ერთმანეთთან მშვიდობიანი შერწყმა. მოკლედ რომ ვთქვათ ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორი, რომელსაც ხელი უნდა შეეწყოს დიგორიის ხეობისა და მთის რაჭის (ბრილის) მოსახლეობის კონტაქტებისათვის, მეჯოგე მესაქონლეობის (მეცხვარეობის) განვითარებასთან ერთად ეს უნდა ყოფილიყო მოთხოვნილება სპილენძის, განსაკუთრებით კი ანთიმონის ნედლეულზე. ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით დიგორიის ხეობაში ანთიმონის საბადოების არსებობა არ დასტურდება. ამდენად სავარაუდოა, რომ დიგორიის ხეობა ზემო რაჭის ანთიმონის

²⁶ ზემო რაჭიდან ცნობილია 38 ბრინჯაოს სხვადასხვა ნივთისაგან შემდგარი ღარის კოლექცია [Куфтин 1949:44-48, ტაბ. XXIX-XXXI]. ასევე სხვა არაერთი შემთხვევითი აღმოჩენილი მასალა [ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი 2014]. აქვე შევნიშნავთ, რომ ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებიდან მხოლოდ ქვემო რაჭიდან ცნობილია კოლხური კულტურის არეალში შემავალი განძები (ბუგეული, ტოლა, სინათლე, თხმორი, ქვიშარი I, II) და სხვა შემთხვევითი ცალკეული აღმოჩენები [ქორიძე 1965:11, 31-32, 34, 36, 41; ბოჭორიძე 1994:321, 329-330; ლორთქიფანიძე 2001:193: სურ. I].

საბადოებზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული²⁷. დიგორიის მოსახლეობისათვის ახლო მდებარეობის გამო, ზემო რაჭის ანთიმონის საბადოები შედარებით ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო სარგებლობისათვის, ვიდრე ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე ამ ნედლეულის საბადოები. ამ მოსაზრების გამოთქმისას ვითვალისწინებთ დიგორიის ხეობის ზემო რაჭის მხარესთან ტერიტორიულ სიახლოვეს (დახლოვებით ერთი დღის სავალი გზაზე მდებარეობა),

²⁷ ჩრდილო კავკასიაში ანთიმონის საბადოებს აღნიშნავენ, მაგრამ ადგილს არ აკონკრეტებენ [Марковин 1960:97]. ამა-სთან ერთად გამოთქმულია საინტერესო მოსაზრება რომ, აქ ანთიმონიანი ნივთები დამზადებული უნდა იყოს ანთიმონის მაგვარი ბზინვარების მქონე ნივთიერებისაგან ანტიმონი-ტით, რომლის საბადოები მოიპოვება ჩრდილო კავკასიაში და სამხრეთ კავკასიაში [Гак и друг. 2008:121]. აქვე შევნიშნავთ, რომ სპილენძის როგორც ვერტიკალური, ასევე ჰორიზონტალური ძველი მაღარო გამონამუშევრები დიგორიაში ცნობილია ხირსის, ახშტარისა და ბარზონდის მთებში [Иессен 1935: 40-41]. როგორც აღნიშნავდნენ, ისინი სპეციალურ გამოკვლევებს მოითხოვდა [Крупнов 1960: 318; Техов 1977: 198]. სპილენძის ძველი მაღარო-გამონამუშევრები ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ რაიონში ასევე არის ტირნიაუზი-ელბრუსის რაიონში, სოფ.ხაბაზთან და ზემო მალკასთან, მდ. ურუხის აუზში (ვერცხლის, სპილენძის), მდ. არდონის, ფიაგდონის სათავეებში (ვერცხლის, ტყვიის), ყაბა-რდო-ბალყარეთში-მდ.ბაქსანის, ჩეგემის ხეობებში, მდ. ჩერეკისა და მდ.თერგის სათავეებში, ჯერახოვსკის ხეობაში (ჩეჩენ-ინგუ-შეთი), ყარაჩაევო-ჩერქეზეთში (პასტუხოვოს მთაზე, მდ. დიდ ზელენჩუკთან ახლოს) [Иессен 1935:37; Техов 1977:198; 1991:225; Марковин 1994:225]. აქვე გავაგრძელებთ, რომ მაიკოპისა და ჩრდილოეთ კავკასიის არქეოლოგიურ კულტურებში ლითონის ნივთებს ქიმიური შედგენილობის მიხედვით ყოფენ მაიკოპი I (სპილენძ-ნიკელიანი), მაიკოპი II (სპილენძ-დარიშხნიანი), ყუ-ბანისა და თერგის ჯგუფებად. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მაიკოპი II და ჩრდილო კავკასიის კულტურის ლითონის ნივთების დამზადების ძირითადი წყარო უნდა ვეძიოთ ჩრდილო კავკასიის ფარგლებს გარეთ სამხრეთ კავკასიის სპილენძის საბადოებში [Черных 1965:121;1966:46-47].

თანხვედრებს მთელი რიგი ელემენტების მიხედვით და ა.შ. ზემო რაჭიდან დიგორიაში ტერიტორიული სიახლოვის გამო ანთიმონის ნედლეულის ტრანსპორტირების არავითარი დამაბრკოლებელი მიზეზები არ უნდა არსებულებო.

კოლხეთში, რაჭის გარდა, ანთიმონიანი ბრინჯაოსაგან (ზოგჯერ წმინდა ანთიმონისაგან) დამზადებული სამკაული წარმოდგენილია აფხაზეთის დოლმენებშიც [ჯაფარიძე 2009:100; აბესაძე 2011:232, ანალიზი 2,3,9,17-19,30,34].

ჩრდილო კავკასიაში ანთიმონი ჩნდება შუა ბრინჯაოს ხანაში, ძირითადად მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ამ რეგიონში საქართველოს საზღვართან ანთიმონის საკმაოდ მდიდარი საბადოები არსებობდა. მისი მრავალფეროვნებით განსაკუთრებით გამოირჩევა ხოროჩაევო-კაიაკენტის კულტურა [Круглов 1958:71,81-82; Гаджиев 1989: 161; ჯაფარიძე 2009:101]. ანთიმონიანი სამკაული ასევე დასტურდება სტეპურ ბრინჯაოს ხანაში [Скаков 2003:18]. საინტერესოა, რომ ქვასათალისა და ნულის სამარხებში აღმოჩენილი სამკაული-საკინძები, სამაჯურები, სასაფეთქლე რგოლები და სხვა, დამზადებულია დარიშხნიან-ანთიმონიანი ბრინჯაოსგან. მათი ყველაზე მეტი სიუხვე დასტურდება ქვასათალის № 8 სამარხში (მძივები, ღილაკები, ბრტყელი საკიდები) [ჯაფარიძე 2009:98-99].

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ მთის რაჭიდან დიგორიაში გადანაცვლებულ მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს, მონაწილეობა მიეღო ამ რეგიონის სამოსახლოდ ათვისების საქმეში. შესაძლოა, ამ პროცესების ნაკვალევი კარგად იკვეთებოდეს დიგორიის პროტოცოხანური პერიოდის მატერიალურ კულტურაში, არამარტო ლითონის ინვენტარის, არამედ კერამიკული მასალების მიხედვითაც. ვფიქრობთ,

დიგორიის პროტოკოპანური ხანის მოსახლეობა უნდა იყოს ერთგვარი ნაზავი ჩრდილო კავკასიური, კატაკომბური და სამხრეთ კავკასიიდან, პირველ რიგში კოლხეთის მთიანეთიდან დიგორიაში გადანაცვლებული მოსახლეობის.²⁸

კოლხეთის ბარიდან და ზემო იმერეთის პლატოდან,²⁹ მთაში-სამთამადნო წარმოების ძეგლებზე სამუშაოდ ასულ, შემდეგ კი დამკვიდრებულ უძველეს მოსახლეობას, მდ. რიონისა და ცხენისწყლის ხეობებში გამავალი საკომუნიკაციო გზების გამოყენებით შედარებით ადვილად შეეძლოთ აქ მოხვედრა. ბუნებრივია, ასეთ პროცესებს ალბათ თან ახლდა ისიც, რომ მთაში მისულ მოსახლეობას უნდა მიეტანა კერამიკის დამზადების ტრადიციები და სხვა ყოფითი ხასიათის ჩვევები. ყოველ შემთხვევაში, ბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის მთასა და ბარს შორის ძალიან მჭიდრო კავშირები უნდა არსებულიყო, რაც უნდა გამოიხატებოდეს სპილენძისა და ანთიმონის დიდძალი ნედლეული მასალების მიწოდებით დაბლობ ზოლში გამართულ ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოებისათვის.

ბუნებრივია, აღნიშნულ პრობლემაზე საუბრისას გვერდს ვერ აუვლით დიგორიის კულტურის არეალში ზემო რაჭისა და სვანეთის რეგიონის გარკვეული ნაწილის

²⁸ ა.მოშინსკის აზრით, დიგორიის კულტურა წარმოიშვა ძეღურ სამარხთა მქონე ტომების მონოლის შედეგად, მთაში უკანდახეული მოსახლეობის მიერ, რომლებიც ჩრდილო კავკასიური კულტურის მატარებლები უნდა ყოფილიყვნენ.

²⁹ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბრილში ბრინჯაოს ხანის დასაწყისში უნდა შესულიყო მოსახლეობა საქართველოს ბარიდან თუ მთისწინა ზოლიდან, რომლებიც უნდა ყოფილიყვნენ მეჯოგეები [გობეჯიშვილი 1959:112]. მდ. რიონის სათავეები ქმნიდა შესანიშნავ პირობებს მეცხვარეობის განვითარებისათვის, სადაც ალპური საძოვრებით შესაძლებელი იყო სეზონური სარგებლობა ცხვრის ფარის გამოსაკვებად [გობეჯიშვილი 1959:112].

გაერთიანებას. როგორც დავინახეთ, დიგორიისა და ბრილის მასალებს შორის ძალიან ბევრი ელემენტის მიხედვით შეინიშნება თანხვედრები, რომლებიც შედარებით ეპიზოდურ გამოძახილს პოულობს სვანეთის გარკვეულ მონაკვეთშიც³⁰. აქიდან გამომდინარე ვიზიარებთ გამოთქმულ მოსაზრებას, ამ რეგიონების მასალების რაჭა-დიგორიის კულტურის წრეში გაერთიანებაზე და საერთოდ ამ კულტურის არსებობაზე. მიუხედავად იმისა, რომ მათი ერთიანი კულტურის გააზრებაზე ერთგვარ დამაბრკოლებელ მიზეზს შესაძლოა წარმოადგენდეს კერამიკული მასალები, რომლებიც ბრილის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის სამარხეული კომპლექსებიდან თითქმის უცნობია. ასევე ჯერჯერობით არ არის გამოვლენილი ბრილის სამაროვნის ქვედა ფენების (ასევე საერთოდ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის) სინქრონული ნამოსახლარებიც. ამის ძირითად მიზეზად შესაძლოა ჩაითვალოს ისიც, რომ ზემო რაჭაში გ.გობეჯიშვილის მიერ ჩატარებული გათხრების შემდეგ ასეთი ხასიათის სამუშაოები არ წარმოებულა. ასევე სტაციონალური არქეოლოგიური გათხრებით შეუსწავლელია ქვემო რაჭის ტერიტორიაც. საყურადღებოა, რომ დიგორიაშიც პროტოყობანურ ხანაში ნამოსახლარები ნაკლებადაა ცნობილი

³⁰ ფიქრობენ, რომ ერთ-ერთი ძირითადი პირობა რომელმაც განაპირობა ბრილისა და დიგორიის მასალების ახლო მსგავსება შემდეგში მდგომარეობდა. ბრილელები, რომლებიც მეცხვარეობას მისდევდნენ, ზამთრობით ცხვრის ფარას ერეკებოდნენ კასპიის ზღვის ტრამალებისაკენ, სადაც გზად უნდა გაეცლოთ ჩრდილო კავკასიის ვიწრო ხეობები, რომელთა მოსახლეობასთან სამშვიდობო კავშირი აუცილებელი პირობა იყო რეგულარული მგზავრობისათვის [გობეჯიშვილი 1959:115]. სწორედ ასეთი ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს ბრილური კულტურის ახლო მსგავსება ჩრდილო კავკასიის, განსაკუთრებით დიგორიის კულტურასთან [გობეჯიშვილი 1959:115].

სვანეთში, შემთხვევითი მოპოვებული კერამიკული მასალები მცირეა და ისიც დამუშავების პროცესშია. ამ საკითხებზე საუბრისას მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტორიც, რომ ბრილის მასალების ერთი ნაწილი (ყუამილიანი და ყუადაქანებული ცულების ერთი ჯგუფი, გრძელმასრიანი შუბისპირები, დისკოსებრთავიანი საკინძები) ამავედროულად ახლოს დგას შუაბრინჯაოს მიწურულისა და გვიანბრინჯაოს პერიოდის როგორც დასავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლებთან (გაგიდის სამაროვანი), ასევე ნულის, ქვასათალის, თლიას (უადრესი კომპლექსები), აწყურის სამარხის, წაღვლის, მოდინახეს (შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები) და მესხეთ-ჯავახეთის წრის ძეგლებთან (ზველის ყორღანი, კვირაცხოველი, ჩითახევი, ბორნიღელე). როგორც ვხედავთ, ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის მასალების ერთი ნაწილი უკავშირდება დიგორიის ხეობის პროტოყობანური პერიოდის ანალოგიურ ნიმუშებს, მეორე კი აღნიშნული ძეგლების კულტურის წრეს. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ გვაფიქრებინებს, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღნიშნულ პერიოდებში გავრცელებული ყოფილა ერთგვაროვანი მატერიალური კულტურა, რომელიც ლითონის იარაღ-სამკაულის მიხედვით მჭიდრო კავშირებს ავლენს შიდა და ზემო ქართლის შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს საწყისი ეტაპის ბრინჯაოს ხანის ინვენტართან.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ რაჭა-დიგორიის კულტურა აღმოცენებული არ უნდა იყოს წინამორბედი კულტურის საფუძველზე [ფანცხავა და სხვ. 2001:44]. ვფიქრობთ, საკმაოდ მრავალი არგუმენტი უნდა არსებობდეს დიგორიის კულტურის საწყისების ძიებაზე წინამორბედ ჩრდილო კავკასიურ შუაბრინჯაოს ხანის კულტურაში. ამასთან ერთად დასაშ-

ვებად მიგვაჩნია რაჭის (ბრილის) კულტურის შემქმნელად მივიჩნიოთ პირველ რიგში კოლხეთის ბარიდან, მთისწინა ზოლიდან, ზემო იმერეთის პლატოდან და სხვა ახლომდებარე რეგიონებიდან მთაში გადმონაცვლებული უძველესი მოსახლეობა, რომლებიც აქ მოიყვანა ლითონის საბადოებზე მოთხოვნილების გაზრდამ და მეცხვარეობის განვითარებამ.

რაჭა-დიგორიის კულტურის წარმომავლობის ცენტრის დადგენაში დიდი მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლებისა თუ ნივთიერი მასალების სტატისტიკურ მონაცემებს. როგორც ცნობილია, ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი ძეგლები, ძირითადად სამაროვნებიდან მომდინარე მასალები, ცნობილია დიგორიის ხეობიდან. ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი ფერდიდან ბრილის სამაროვნის ე.წ. შუაბრინჯაოს ხანის ფენისა და სხვა შემთხვევითი ცალკეული აღმოჩენების გარდა (ზემო სვანეთი, ღარი) ამ პერიოდის მასალები თითქმის უცნობია. ეს ფაქტი უნდა აიხსნას, როგორც აღინიშნა, მთის რაჭისა და ზემო სვანეთის არასაკმარისი შესწავლით. ამიტომ ამ ეტაპზე რაჭა-დიგორიის კულტურის წარმომავლობის ცენტრის დადგენა კვლავ ღიად რჩება.

აღსანიშნავია, რომ XX საუკუნის 80-იან წლებში სხვა საინტერესო საკითხების განხილვასთან ერთად იყო გარკვეული ცდარაჭა-დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ვარიანტის ყუამილიანი ცულების გავრცელების სტატისტიკური მონაცემების დადგენისა [Кореневский 1981: 20-41]. მაგალითად 2.11 ვარიანტის ყუამილიანი ცულებიდან (ფასკაუს ტიპი-მთლიანობაში 13 ერთეული) უმრავლესობა ნაპოვნი იქნა ჩრდილო კავკასიაში, ერთი ცალი კი ბრილში [Кореневский 1981: 27-28, სურ. 6]; 2.12-ცულები (ფასკაუს ტიპი) მთლიანობაში აღმოჩენილია 18 ერთეული (აქედან 16-ჩრდილო კავკასია, 2-ერთეული კი ზემო სვანეთი) [Кореневский 1981: 28-

29, სურ. 7-12-21]; 2.18. ვარიანტის ცულებიდან მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი სვანეთში [Кореневский 1981:29]. დასასრულს, კიდევ ერთხელ გაუსვამთ ხაზს, რომ ჩვენ ვეთანხმებით რაჭადიგორიის³¹ კულტურის არსებობას. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტერმინში დღესდღეობით კვლავ ბევრი საკითხი რჩება ბუნდოვანი და გაურკვეველი.

ბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის მთიანეთსა (მთის რაჭა, მდ. რიონის სათავე და მდ. ჭანჭახის შუა წელი) და ჩრდილო კავკასიის (დიგორია, ბალყარეთი) რეგიონებში მაცხოვრებელ ხალხს შორის მჭიდრო კონტაქტები ხორციელდებოდა ცენტრალური კავკასიონის ქედის უღელტეხილებზე გამავალი საკომუნიკა-

³¹ როგორც მოვიხსენიეთ, ვ.კოზენკოვამ წინაყობანური ხანის აღმნიშვნელად დაამკვიდრა ტერმინი პროტოყობანური პერიოდი, რომელშიც ჩრდილო კავკასიის ძეგლებთან ერთად (ფასკაუ, კამუნტა, დონიფარსი, ზემო რუთხა, ბეახნი კუპი-ჩმი, და სხვ) გააერთიანა ქვასათალის, ნულის, თლიას ადრეული კომპლექსები, სტირფაზის სამაროვანი [Козенкова 1996:89,91, სურ. 34]. ეს საკითხები სპეციალურ კვლევას მოითხოვს, ამას არც ჩვენ ვისახავთ მიზნად და ამიტომ არ ჩაუღრმავდებით. თუმცა შეგახსენებთ ამ საკითხზე არსებულ მოსაზრებას, რომელსაც ჩვენც ვიზიარებთ. ნულისა და ქვასათალის სამაროვნები უნდა ეკუთვნოდეს შიდა ქართლურ თრიალეთური კულტურის მოგვიანო ეტაპს (დიდი მცხეთის შუაბრინჯაოს ხანის სამაროვნები, წალვლი და სხვ.) [ჯაფარიძე 2009:113,116]. უცხო ელემენტის არსებობას (ნიჩბისებური ფორმის ანთიმონიანი ქინძისთავეები, ორვოლუტიანი საკინძები, ლახტისთავეები, ანთიმონიანი მძივები, ნიჟარის კაურები და სხვ.), რომლებიც უმცირესობას წარმოადგენენ, ხსნიან ფრონელიახვის ორმდინარეთში ჩრდილოეთიდან გადმონაცვლებული, მიგრირებული მოსახლეობის მოტანილად [ჯაფარიძე 2009:111]. გვიანბრინჯაოს ხანაში კი აქ სახლდება განსხვავებული, სამთავრული კულტურის მოსახლეობა.

ციო გზებით. ცენტრალური კავკასიონის ქედზე ხუთი ასეთი გადასასვლელი იყო. მთიანი რაჭა დიგორიას ორი გადასასვლელით უკავშირდებოდა. ერთი გზა მდ. ჩვეშურას ხეობის აყოლებით ღები-კირტიშოს (ღებივცეკის) უღელტეხილით (სიმაღლე 3461 მ) მდ. ურუხის ხეობაში დიგორიაში გადადიოდა. მეორე გზა სოფ. ჭიორადან მდ. ნონარას ხეობას მიუყვებოდა და ჭიორას მთის, ანუ გურჯივცეკის (კარაგომის, სიმაღლე 3225 მ) უღელტეხილის გავლით მდ. ურუხის შენაკად კარაგომის ხეობაში ეშვებოდა [რეხვიაშვილი 1965:8-9; ბერაძე 1975:143; 1983:43]. ეს უმოკლესი დამაკავშირებელი გზა იყო ღებსა და დიგორიის ხეობას შორის [ჩართოლანი 1996:23]. ზემო რაჭა ფასის მთისა (გეზეს, გეზევცეკის სიმაღლე 3435 მ) და მაჩხაფარის (შარივცეკის, ანუ შდულის სიმაღლე 3465 მ) უღელტეხილებით ბაღყარეთს (მდ. ჩერეკის ხეობა) უკავშირდებოდა. ჭანჭახის³² (მამისონის) უღელტეხილით (სიმაღლე 2819 მ) კი მდ. არდონის ხეობაში დვალეთში გადადიოდა, სადაც ნონარას ხეობის გავლითაც ხვდებოდა.³³

³² ფიქრობენ, რომ ენეოლითის ხანაში მოქმედებდა უძველესი ტრანსკავკასიური მაგისტრალი, რომელიც ჯერ ანატოლიიდან მტკვრის სათავეების გასწვრივ, შემდეგ კი მდ. რიონის გაყოლებით მიემართებოდა და მამისონის უღელტეხილის გავლით სამხრეთ კავკასიას ჩრდილო კავკასიასთან აკავშირებდა [ფიცხელაური 2012:68]. ეს ფაქტი იმიტომაც არის მნიშვნელოვანი, რომ კავკასიაში ენეოლითური ხანის ტიპური წინააზიური ქვის სამაჯურების აღმოჩენების უმრავლესობა სამხრეთიდან (თერთამინა, დარკვეთი, სამერცხლე კლდე) და ჩრდილოეთიდან (ნალჩიკი, მეშოკო, სკალა, კამენომოსტკაია, პეშჩერა) სწორედ ებჯინება მამისონის უღელტეხილს [ფიცხელაური 2012:68]. ეს გზა ფუნქციონირებდა ბრინჯაოს ხანაშიც.

³³ ზემო რაჭიდან ჩრდილო კავკასიაში გადასასვლელი უღელტეხილების სახელწოდებები აღებული გვაქვს სხვადასხვა ნაშრო-

დვალეთში ღარის ხეობიდანაც დადიოდნენ-ჟღელეს (ბირ-ზონდი ანუ ავეშიდზი) უღელტეხილით [ბერაძე 1975:143]. ეს კონტაქტები ბოლო პერიოდამდეც გრძელდებოდა. მაგალითად სოფ. ღებიდან, გლოლა-ჭიორადან, კირტიშოს, ღრჯამის, ნოწარისა და კარაგომის ბილიკებით რაჭველები დიგორიაში, ურუხის ხეობაში ხვდებოდნენ [რეხვიაშვილი 1965:8-9; ბერაძე 1983:40 მაკალათია 1987:12]. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ისეთი ინტენსიური კავშირები, რომელიც შეინიშნება უღელტეხილების გზებით რაჭა დიგორიასა და მეორეს მხრივ სვანეთსა და ბაღყარებს შორის გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეალობიდან. კერძოდ, შედარებით ახლო წარსულში, დიგორლებისა და ბაღყარლების საზაფხულო საძოვრები, განსხვავებით თავიანთი დასავლელი და აღმოსავლელი მეზობლებისგან, მდებარეობდა კავკასიის სამხრეთი ქედის სამხრეთ მხარეს, სადაც ისინი არენდით აძლევდნენ რაჭველებსა და სვანებს? [Скаков 2015:159]. ახლო მდებარეობა ჩრდილო კავკასიასთან, განსაკუთრებით მის ცენტრალურ ნაწილთან (დიგორი, ყობანური კულტურის ცენტრალური ვარიანტი), როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, კარგად აისახა ბრილისა და დიგორიის მასალების ერთი ნაწილის თანხვედრით.

მეზიდან [რეხვიაშვილი 1965; ბერაძე 1975; კეკელია 2006: 77; მარუაშვილი 1970:67]. აღსანიშნავია, რომ უღელტეხილების სახელწოდებები და მათი სიმაღლეები ზოგჯერ ერთმანეთს არ ემთხვევა. აქვე შევნიშნავთ, რომ რაჭიდან ჩრდილო კავკასიაში გადასასვლელი უღელტეხილების სახელწოდებების შესახებ მზადდება გამოსაცემად ცალკე სტატია.

Leri Jibladze, Revaz Davlianidze, Gela Gobejishvili

**FOR THE ISSUES OF CORELATION BETWEEN THE MATERIALS
OF SO-CALLED MIDDLE BRONZE AGE BRILI AND DIGORIA
PROTOKOBAN PERIOD
Resume**

There are several problematic issues related with the Bronze-Early Iron Age cultures of Colchis. One of them the most actual is clarification of so-called Middle Bronze Age materials of Brili burials with the materials of Protokoban period of Digoria ravine burials located in the western area of North Ossetian mountainous. About the similarity of several types of the bronze inventory of these two regions, their possible unification in unified groups or cultural circles, separation of metallurgical production places (district), on the area of Digoria culture distribution, on the main defining elements there had been expressed not a single opinion in the scientific literature. The major matches between the materials of Digoria Protokuban period and so called Middle Bronze Age are outlined in the bronze cultic inventory, burial types, burial traditions and other elements. Based on these similarities Digoria-Racha culture, and the monuments of metallurgical production places or groups were distinguished.

The most part of researchers agree on the opinion, that Protokoban period Digoria culture chronologically includes the second half of the II Millennium BC (E. Krupnov) in the internal development of which there are distinguished several stages (V. Kozenkova, A. Moshinski, A. Skakovi and others). The ancient layer of Brili burial was determined as the end of the Middle Bronze Age or as the transitional age from the Middle Bronze to the Late Bronze, by XVIII – XVI centuries BC and the end of XIV century and XII century BC. For us this kind of dating is acceptable. However we consider the ancient layer of Brili burial to be of more earlier

period (the end of the XVI century and XV BC) and mainly we put it into chronological frames between XV-XIII centuries BC.

In the Bronze Age between the Colchis mountain (Mountainous Racha) and Northern Caucasus (Digori) Regions in which is considered several part of Svaneti in accordance with the several signs the matches should be caused by the Geographical proximity, as a result of the close contacts between the people living there at the certain stage, which was implemented through the mountain passes of the Central Caucasus Ridge.

ლიტერატურა:

აბესაძე ც. 2011. ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიიდან საქართველოში, თბ.

ბარამიძე მ. 1961. ბრილის აკლდამა. საქართველოში 1960 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., გვ. 24.

ბარამიძე მ. 1998. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძირითადი პრობლემები). ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ.

ბერაძე თ. 1975. რაჭა ფეოდალურ ხანაში (ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა), საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული № 5, თბ., გვ. 132-154.

ბერაძე თ. 1983. რაჭა, თბ.

ბოჭორიძე გ. 1994. რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები, თბ.

გობეჯიშვილი გ. 1939. ანგარიში სოფ. ლებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა. ენიშკის მოამბე №4, თბ., გვ. 345-361.

გობეჯიშვილი გ. 1942. ბრინჯაოს ქართული უძველესი ბალთები. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი (ხელნაწერის უფლებით).

გობეჯიშვილი გ. 1952. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ.

გობეჯიშვილი გ. 1955. ძველი კულტურის კერა რიონის ზემო წელზე, საბჭოთა ხელოვნება №6, თბ., გვ. 55-56.

გობეჯიშვილი გ. 1959. შუაბრინჯაოს ხანა. „საქართველოს არქეოლოგია“, თბ., გვ. 107-129 (რედაქტორი ა. აფაქიძე).

გობეჯიშვილი გ. 1963. შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის ბრინჯაო-რკინის ხანის ექსპედიციის კვლევა-ძიებანი. XI. სამეცნიერო სესიის მასალები საქართველოში 1962 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., გვ. 26-30.

გობეჯიშვილი გ. 1966. ძველი სამთამადნო წარმოების ძეგლები რაჭაში, ძეგლის მეგობარი, № 6, თბ., გვ. 16-20.

გობეჯიშვილი გ. 1970. გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I, თბ., გვ. 201-243

ინანიშვილი გ; ჩართოლანი შ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ. 1998. უძველესი სამთამადნო წარმოების ძეგლები, ძიებანი №2, თბ. გვ. 52-59.

ინანიშვილი გ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ. 2010. საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები), თბ.

კვიციანი ზ; ჯიბლაძე ლ. 2015. უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები სვანეთში, თბ.

კეკელია ჯ. 2006. საქართველოს ტერიტორია და საზღვრები, თბ.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1986. არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბ.

ლორთქიფანიძე ოთ. 2001. განძები კოლხურ ბრინჯაოს კულტურაში (ფუნქციის დეფინიციისა და კულტურულ-სოციოლოგიური ინტერპრეტაციის ცდა). კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ძიებანი, დამატება №6, თბ., გვ. 178-194.

შაკალათია ს. 1987. მთის რაჭა, თბ.

მარუაშვილი ლ. 1970. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწილი მეორე, თბ.

ნიკოლაიშვილი დ; თოლორდავა რ; დემეტრაშვილი ოთ. 2009. საქართველოს საზღვრები, თბ.

ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. კატალოგი 2014. თბ.

პაპუაშვილი რ; ესებუა თ; ჯიქია ლ; პაპუაშვილი ი. 2015. ცაიშის სამაროვანი, თბ.

რეხვიაშვილი ს. 1965. საუღელტეხილო გზები და ბილიკები რაჭაში. საქართველოს ბუნება, №4, თბ., გვ. 8-9.

ფანცხავა ლ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ. 2001. ბრილის სამაროვანზე 1939 წელს გათხრილი N 12 სამარხის დათარიღებისათვის, ძიებანი, თბ., გვ. 39-48.

ფიცხელაური კ. 2012. სამხრეთ კავკასია, წინა აზია, ჩრდილო შავი-ზღვისპირეთი და ევროპა ენეოლით-ბრინჯაოს ხანაში-არქეოლოგიური კულტურათა დინამიკა. საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, თბ., გვ. 64-88.

ქავთარაძე გ. 1981. საქართველოს ენეოლით- ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბ.

ქორიძე დ. 1965. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ.

ცინდელიანი მ; ჯიბლაძე ლ; ბაქრაძე მ. 2014: სამარხეული ბრინჯაოს ინვენტარი ქვემო სვანეთიდან. ძიებანი № 22, თბ., გვ. 168-177.

ჩავლეიშვილი ი. 1991. კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები XIX, თბ., გვ. 3-26.

ჩართოლანი შ. 1972. სვანეთის არქეოლოგიური დაზვერვა 1971 წელს. არქეოლოგიური კვლევა- ძიება საქართველოში 1971 წელს, თბ., გვ. 71-72.

ჩართოლანი შ. 1996. ძველი სვანეთი, თბ.

ჩართოლანი მ. 1992. დასავლეთ საქართველოს მაღალმთიანეთში სვანთა თავდაპირველი დასახლების საკითხისათვის, მაცნე №2, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., გვ. 68-82.

ჯაფარიძე თ. 1961. ქართველ ტომთა ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ.

ჯაფარიძე თ. 1970. შუაბრინჯაოს ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I თბ., გვ. 243-311.

ჯაფარიძე თ. 1991. საქართველოს არქეოლოგია, თბ.

ჯაფარიძე თ. 2003. საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, თბ.

ჯაფარიძე თ. 2009. შიდა ქართლის უძველესი წარსულიდან, თბ.

ჯაფარიძე თ. 2013. ბრინჯაოს ინდუსტრიისათვის უძველეს საქართველოში, თბ.

ჯიბლაძე ლ; პაპუაშვილი რ; ხვისტანი რ. 2004. შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის საწყისი პერიოდის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში, ძიებანი №13-14, თბ., გვ. 74-82.

ჯიბლაძე ლ. 2015. კოლხეთის ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების პირველადი და მეორადი მეტალურგიული წარმოების კერების ურთიერთობის საკითხები, ონლაინ არქეოლოგია 8, თბ., გვ. 76-97. ელექტრონული ვერსია, დევს ინტერნეტის საიტზე. heritagesite.ge

ჯიბლაძე ლ. 2016. კოლხეთის მთისწინა ზოლისა და მთიანეთის სამოსახლოდ ათვისების საკითხები ბრინჯაოს ხანაში. კრებული ამირანი №28, თბილისი, გვ. 31-47. ელექტრონული ვერსია, http://www.caucasology.com/amirani_geo.php?cat=26

ჯიბლაძე ლ. 2016-ა. კოლხური კულტურის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხისათვის, კრებული ამირანი №28, თბილისი, გვ. 48-51. ელექტრონული ვერსია, http://www.caucasology.com/amirani_geo.php?cat=26,

ჯიბლაძე ლ. 2016-ბ. კოლხეთის ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების პირველად, მეორად კერებსა და გარე სამყაროსთან დამაკავშირებელი საკომუნიკაციო გზები (ისტორიულ-გეოგრაფიული, არქეოლოგიური მიმოხილვა), იბეჭდება გორის მუზეუმის არქეოლოგიურ მაცნეში, №III, ხელნაწერი.

ჯიბლაძე ლ. 2016-გ ბრინჯაოს საწარმოო საქმიანობასთან დაკავშირებული არტეფაქტები კოლხეთიდან, ძიებანი № 23. (იბეჭდება).

Апакидзе А; Бурчуладзе А. 1987. Радиоуглеродное датирование археологических и палеоботанических образцов Грузии , Тбилиси.

Брилева О. 2011. Строительство Зарамагский Гес открывает историю Северной Осетии. Наука и жизнь вести из институтов лабораторий N 6, Москва, стр.21-22, www.academia.edu/7491846/

Гак Е; Калмыков А; Мимоход Р. 2008. Сурьмяные украшения в погребениях Лолинской культуры Юго-запада степного Ставрополя. Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий „Крупновское чтения“ по археологии Северного Кавказа. Тезисы докладов, Владикавказ, стр. 119-124

Гаджиев М.1989. Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы, Махачкала

Гогадзе Э; Панцхава Л. 1989. Колхидская культура эпохи бронзы и раннего железа-ВГМГ, XLII-B, Тбилиси стр.35-40.

Иессен А. 1935. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. ИГАИМК N 120, Москва-Ленинград, стр. 7-216.

- Иессен А. 1951.** Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века. *МИА №23*, Москва-Ленинград, стр. 75-124
- Иессен А. 1956.** Итоги и перспективы археологического изучения Северного Кавказа. *Тезисы. Доклад на пленарных заседаниях конференции По археологии Кавказа, состоявшейся в Ереване в октябре 1956 г.* Москва.
- Инанишвили Г; Маисурадзе Б; Гобеджишваили Г; Муджири Т. 2001.** К истории Горно-металлургического производства Колхиды, *РА №3*, стр. 18-24.
- Козенкова В. 1982.** Обряд кремации в Кобанской культуре Кавказа, *СА №3*, Москва, стр. 14-33.
- Козенкова В. 1990.** Хронология Кобанской культуры: Достижения, опыт уточнения, нерешенные проблемы, *СА №3*, Москва. стр. 64-92.
- Козенкова В. 1996.** Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (Узловые проблемы происхождения и развития Кобанской культуры), Москва
- Кореневский С. 1981.** Втульчатые топоры, оружие ближнего боя эпохи Средней бронзы. *Северный Кавказ и Средняя Азия в древности и Средневековье*, Москва, стр. 20-41
- Котович В.А 1982.** Проблемы культурно- исторического и хозяйственного населения древнего Дагестана, Махачкала
- Круглов А 1958.** Северо-восточный Кавказ во II-I тысячелетиях до н.э. *МИА №68*, Москва, стр. 7-14.
- Крупнов Е 1938.** Погребения эпохи бронзы ва Северной Осетии (по материалам Северо- Кавказской экспедиции Государственного исторического музея 1935), *Сборник статей по археологии СССР, №8*, Москва стр.39-56.
- Крупнов Е. 1951.** Матералы по археологии Северной Осетии докобанского периода *МИА №23*, М-Л, стр.17-74
- Крупнов Е. 1957.** О происхождении и датировке Кобанской культуры, *САН №1*, Москва стр.56-82.
- Крупнов Е. 1957а.** Древняя история и культура Кабарды, Москва.
- Крупнов Е. 1960.** Древняя история Северного Кавказа. Москва.
- Куфтин Б. 1940.** Р К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, *КСИА № VIII*, М-Л, стр.5-35.

Куфтин Б. 1949. Материалы к археологии Колхиды, том I, Тбилиси.

Куфтин Б. 1949а. Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-осетию и Имеретию. Тбилиси

Марковин В. 1960. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н.э), МИА №93, Москва.

Марковин В. 1994. Северо Кавказская культурно-историческая общность. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва, стр. 254-286.

Микеладзе Т. 1990. К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа), Тбилиси.

Мошинский А.П. 2001. Ажурные булавки протокобанской эпохи. к вопросу об относительной хронологии Дигорской культуры// Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V «Минаевские чтения» по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Тезисы докладов межрегиональной научной конференции. Ставрополь 12-14 апреля 2001 annales.info/life/5minaev/5minaev.htm.

Мошинский А. П. 2006: Древности горной Дигории VII- IV вв. до н.э. Москва.

Мошинский А. П. 2008. Протокобанская эпоха на Северном Кавказе и археологические культуры. Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий, «Крупновское чтения» по археологии Северного Кавказа. Тезисы докладов, Владикавказ, 2008, стр. 261-265.

Мошинский А.П., Скаков А.Ю. 2008. Древние металлурги Горной Осетии. Горный журнал Специальный выпуск. Посвящен Государственному историческому музею. Москва, стр. 5-9.

Мошинский А.П. 2009. Протокобанская эпоха на Северном Кавказе. <http://neolitica.ru/article.php?id=121>.

Мошинский А. П. 2009а. Дигорская культура и Дигорско-Рачинский металлургический очаг. Древность: исторические знания и специфика источника. Материалы международной научной конференции посвященной памяти Эдвина Арвидовича Грантовского и Дмитрия Сергеевича Раевского, вып. IV, Москва, стр. 87-90.

Мошинский А. П. 2010: Дигоро-Рачинский металлургический очаг и Дигорская культура. კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია, ფოლკლორ-ისტორია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსების კრებული, თბილისი 2009 წლის 25-27 ივლისი, თბილისი, 204-205.

Мошинский А.П. 2011. Дигорская культура. Проблемы выделения и хронологии, Древность: исторические знание и специфика источника: *Материалы международной научной конференции посвященной памяти Эдвина Арвидовича Грантовского и Дмитрия Сергеевича Раевского, выпуск 12-14 декабря 2011 года, Москва, стр. 148-151. book.ivran.ru/f/drevn_ostistoricheskoeznaniieispecifikaistochnikavyp4.pdf.*

Мошинский А. П. 2012. Литье по составной восковой модели на Северном Кавказе во II-I тыс. до .н. э. Новейшие открытия в археологии северного Кавказа: Исследования и интерпретации XXVIII Крупновские чтения. *Материалы международной научной конференции, Махачкала 23-28 апреля Махачкала стр. 213-215.*

Мошинский А. П. 2013. Воины, металлурги, художники Северного Кавказа эпохи бронзы. Европа без границ Четвертое-первое тысячелетия до н.э. Санкт-Петербург, стр. 218-226.

Сафронов В.А. 1966. О датировке Рухтинского погребального комплекса Северокавказской культуры, *КСИА, №108, Москва, стр. 23-30.*

Скаков А. Ю. 2003. Сурьмяные украшения Дигорского ущелия Протокобанской эпохи// *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции. Часть II. Москва, стр 18-22.*

Скаков А. Ю. 2003а. Об одной категории протокобанских украшений, *РА №1 Москва, стр. 91-102.*

Скаков А.Ю. 2004. Протокобанская эпоха на Кавказе. // *Кавказ: история, культура, традиции, языки. Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа 28-31 мая 2001 г. Сухум. с. 188-196.*

Скаков А. Ю. 2015. К вопросу о механизмах формирования Колхидских древностей Западного Закавказья Кавказ как связующее звено между Вос-

точной Европой и Пердним Востоком: Диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Милера. *Материалии Международной научной археологической конференции и Гумбольдт-лектория* (5-8 октября 2015 года, Санкт- Петербург), Санкт- Петербург, стр.154-165.

Уварова П. 1900. Могильники Северного Кавказа, МАК, вып. VIII, Москва.

Техов В. 1977. Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н. э. Цхинвали.

Техов Б. 1991. О древней металлургии и металлообработке центрального Кавказа, Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, стр. 224-233.

Чартолани Ш. 1989. К истории нагорья Западной Грузии доклассовой эпохи. Тбилиси.

Чшнев В. Раскопки Адайдонского Могильника Кобанской культуры в 2006-2007 гг. http://www.darial-online.ru/2008_6/chshiev.shtml

Черных Е. 1965. О некоторых методах установления рудных источников для древнейшего металла. *Известия Академии наук Армянской ССР XVIII*, №3-4, Ереван, стр. 111-126.

Motzenbäcker I. 1996. Sammlung Kossnieska, B.3. Berlin, 1996.

Unterwegs zum goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien 1995: Saarbrücken.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. რაჭა-დიგორიის ხეობის კულტურის ძეგლების გავრცელების სქემატური რუკა: ბრილი, გალიათი (ფასკაუ), კუმბულთა (ზემო რუთხა), დონიფარსი, კამუნტა.

ტაბ. II-1,3,5,6-ბრინჯაოს შტანდარტები ბრილის №12 სამარხიდან; 2-ბრინჯაოს შტანდარტი ზემო სვანეთიდან; 4,7,8,10,11-ბრინჯაოს ყუამილიანი ცულები ბრილის №12 სამარხიდან; 9,12,13-ბრინჯაოს საკიდები ამავე სამარხიდან — ლ.ფანცხავას, ბ.მაისურაძის, გ.გობეჯიშვილისა და შ. ჩართოლანის მიხედვით.

ტაბ. III-1-4,6 ბრინჯაოს დისკოსებრთავიანი საკინძები; 5,13,18-27-ბრინჯაოს შუბისპირები; 7-10-ბრინჯაოს სამაჯურები; 11,12-ბრინჯაოს ერთნახევარი ხვიები; 14-17-ბრინჯაოს საკიდები; 27-ბრინჯაოს სატევრისპირი ბრილის №12 სამარხიდან — ლ.ფანცხავას, ბ.მაისურაძისა და გ.გობეჯიშვილის მიხედვით.

ტაბ. IV. 1,5-ბრინჯაოს ცულები ზემო სვანეთიდან; 2,3-ბრილის სამაროვნიდან; 6-ქვიშარის განძიდან; 7,10-ბრინჯაოს სატევრები; 8,9-ბრინჯაოს სამაჯურები; 11-ბრინჯაოს საჭრისი; 12-თიხის კვირისტავი; 13-ბრინჯაოს მილაკი; 14-ქვის მძივი ბოგრეშის სამარხიდან შ. ჩართოლანის მიხედვით.

ტაბ. V-1,2,3-ყუამილიანი ცულის ფორმის ბრინჯაოს საკიდები ბრილის სამაროვიდან.

ტაბ. VI-1,2-ყუისთავეებით შეერთებული, ორმაგი (ორფრთიანი) ყუამილიანი ცულის ფორმის მაგვარი ბრინჯაოს საკიდები ბრილის სამაროვიდან; 3-ყუაზე ვერძის თავის გამოსახულებიანი ყუამილიანი ცულის ფორმის ბრინჯაოს საკიდი ონის რ-ნის, სოფ. ჭიორადან. შემთხვევითი მონაპოვარი.

ტაბ. VII-1,2 კაჟის ისრისპირები ზემო რუთხადან; 3,4-ბრინჯაოს დანა და ხელშუბი ფასკაუდან; 5-ბრინჯაოს დანა ზემო რუთხადან; 6-ბრინჯაოს დანა დერგავსკიდან; 7-ბრინჯაოს სატ-

ევარი ზემო რუთხადან; 8,10-ქვის ლახტისთავეები-ფასაკაუდან; 9-ქვის ლახტისთავი დონიფარსიდან (ე.კრუპნოვის მიხედვით); 11-14,16-ბრინჯაოს ყუამილიანი ცულები ფასაკაუდან; 15-ბრინჯაოს საკიდი ფასაკაუდან (ე.კრუპნოვისა და ალ.მოშინსკის მიხედვით). ჩანახატები და სურათები მოცემულია სხვადასხვა მასშტაბში

ტაბ. VIII-ა. 1-3. ბრინჯაოს ყუამილიანი, ყუადაქანებული ცულები: 1-ფასაკაუ; 2-კორცა; 3-ჩრდილო ოსეთის ერთ-ერთი პუნქტიდან; 4,5-ბრინჯაოს ყუამილიანი ცულის მაგვარი ამულეტი და ერთნახევარი ხვია ზემო რუთხადან; 6-8-ბრინჯაოს ორვოლუტიანი თავიანი საკინძები ზემო რუთხის სამაროვნიდან (ე.კრუპნოვის მიხედვით). ჩანახატები მოცემულია სხვადასხვა მასშტაბში.

ტაბ. IX. 1-10-ქვის გამანაწილებლები (დომინოსებური ფორმის მძივები) დიგორიის კულტურიდან ა.სკაკოვის მიხედვით.

ტაბ. X-ანთიმონმინარევიანი ბრინჯაოს არტეფაქტები დიგორიის კულტურიდან ა.სკაკოვის მიხედვით [Скаков 2003:18-22, სურ.1-1-42].

ტაბ. XI. 1-10-სხვადასხვა ტიპის ბრინჯაოს საკინძები დიგორიის ხეობიდან (პროტოყოზანური პერიოდი) ა.მოშინსკის მიხედვით.

ტაბ. XII. 1-ბრინჯაოს სამაჯური; 2-პატარა ბალთა (ვ.კოზენკოვას მიხედვით, ზემო რუთხის №2 ქვაყუთი, მეორე სამარხი); 3-ყუამილიანი ცული, ყუაზე ბურთულისმაგვარი შვერილით ფასაკაუდან; 4-6-ბრინჯაოს საკიდები ფასაკაუდან და კორცადან; 7-ბრინჯაოს თავსამკაული დონიფარსიდან; 8-ყუახვრელიანი ქვის ცული ზემო რუთხადან. ჩანახატები და სურათები მოცემულია სხვადასხვა მასშტაბში ე.კრუპნოვის მიხედვით.

ტაბ. XIII. 1-3. კერამიკა ზემო რუთხიდან; 2,4-ფასაკაუდან (ე.კრუპნოვის მიხედვით); 5,6-კარი ცაგატის სამაროვნიდან (ა.მოშინსკის მიხედვით). ჩანახატები მოცემულია სხვადასხვა მასშტაბში.

ტაბ. XIV. 1-9 დიგორიის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი ზემო რუთხის სამაროვნიდან (ე.კრუპნოვის მიხედვით). შესრულებულია სხვადასხვა მასშტაბში.

ტაბ. XV-1. თიხის ჭურჭელი ბოგრეშის სამარხიდან; 2,4-კალადან; 3-ჭუბერიდან; 5-7 კერამიკის ფრაგმენტები ეცერიდან; შ. ჩართოლანის მიხედვით.

ტაბ. XVI. პროტოყობანური მასალები ვ.კოზენკოვას მიხედვით [იხ. Козенкова 1996:91, სურ. 34-1-71].

ტაბ. XVII. 1-9-ყობან I-a კერამიკა (ზემო რუთხა ა. მოშინსკის გათხრები); სამარხეული ინვენტარი პროტოყობანური ძეგლებიდან: 10-13,20,21-ზემო რუთხა-ა.მოშინსკის გათხრები; 14-18,20,22-ფასკაუ; 19-ზემო რუთხა- ე.კრუპნოვის გათხრები. სურათის ჩანახატები მოცემულია ვ.კოზენკოვას მიხედვით სხვადასხვა მასშტაბებში, ინვენტარის ნომრების გადაადგილებით [Козенкова 1996: 113, 115, სურ. 42, 43].

ტაბ. XVIII. ყობან I-ბ პერიოდის სამარხეული კომპლექსებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები: 1-ზემო რუთხა-11 სამარხის კომპლექსი-ე.კრუპნოვის გათხრები; 2-ზემო ყობანის სამაროვანი; 3-ბეახნი კუპი (ჩმი); 4-ზემო რუთხა (ხორგონი)-ვ. დოლბეჟევის გათხრები. ვ.კოზენკოვას მიხედვით [Козенкова 1996:19, სურ.44].

შემოკლებათა განმარტება

ГАИМК—Государственная Академия истории материальной культуры.

ГИМ—Государственный исторический музей (Москва).

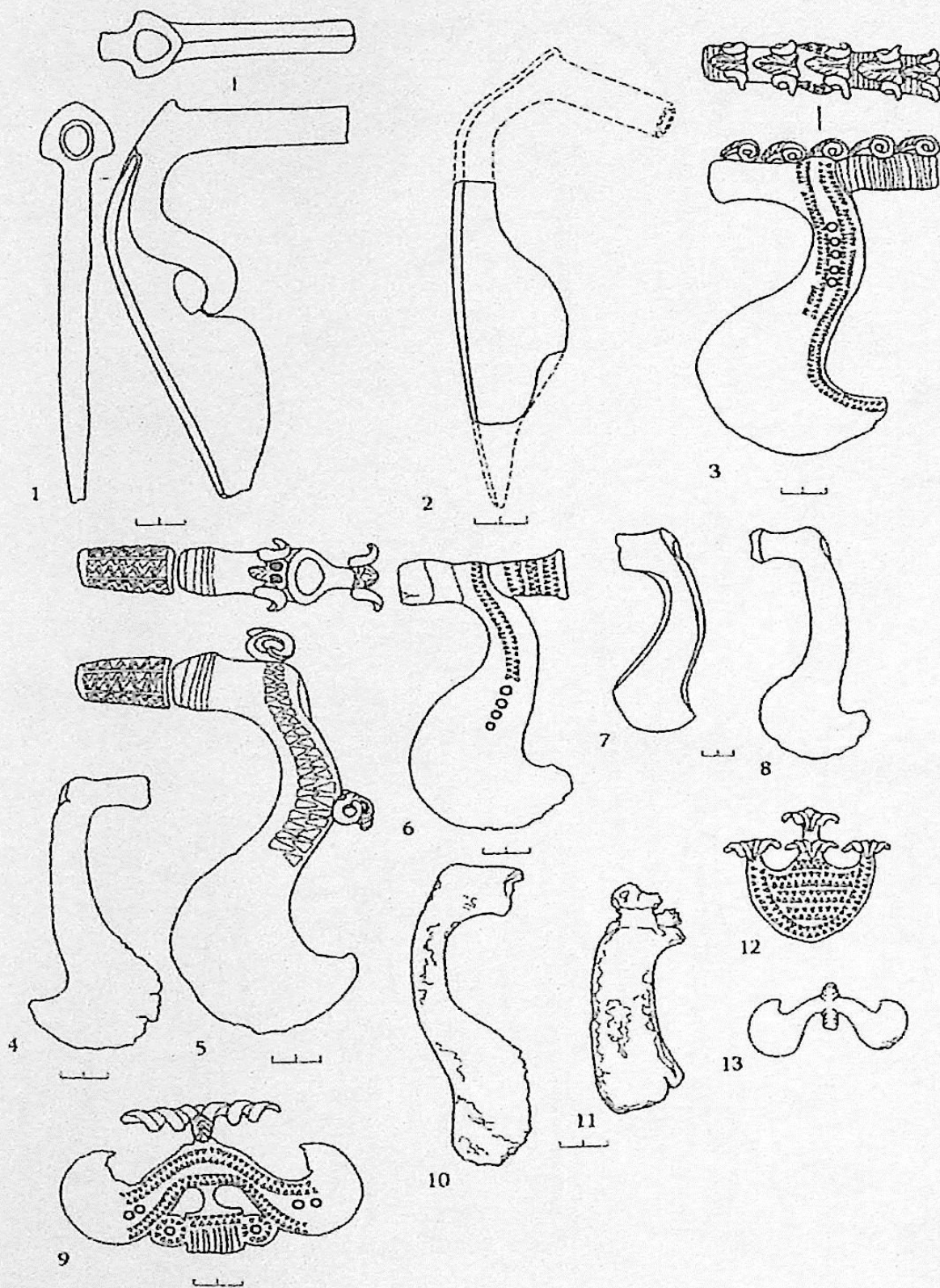
КСИА—Краткие сообщения Института археологии.

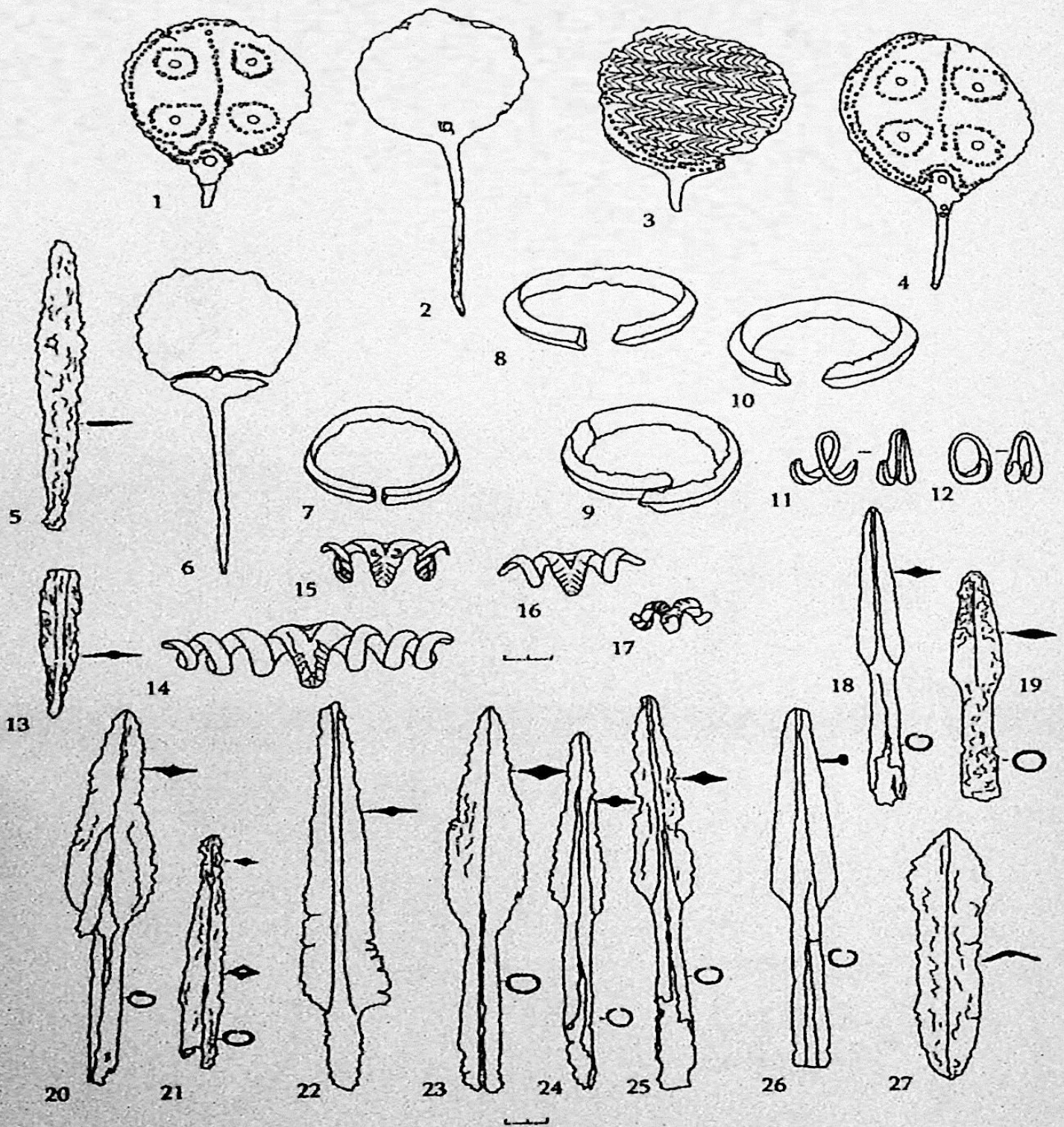
МАК — Материалы по археологии Кавказа.

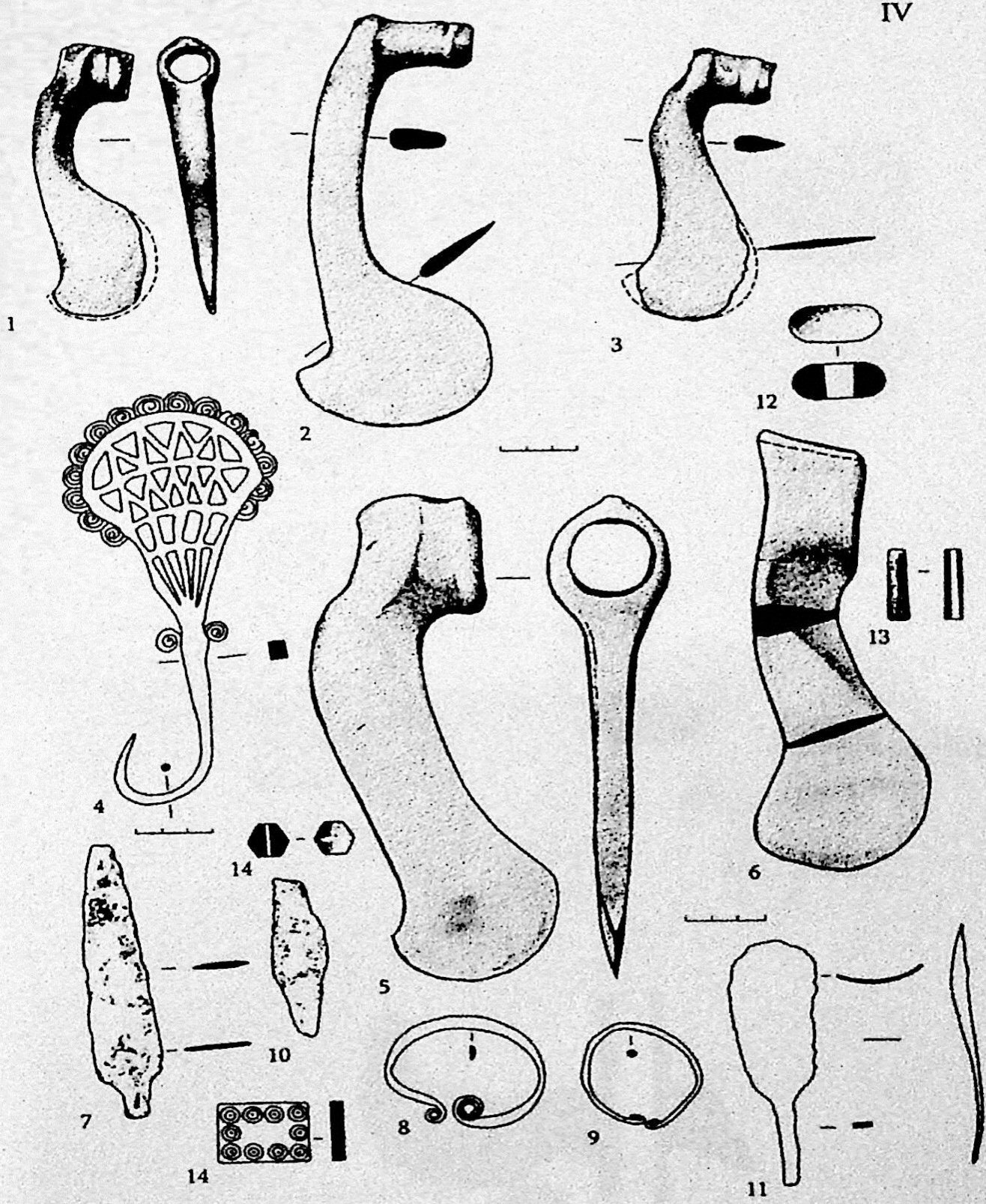
МИА—Материалы и исследования по археологии.

РА - Российская археология.

СА— Советская археология

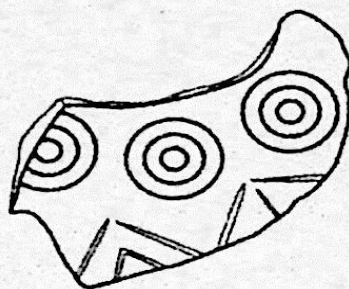

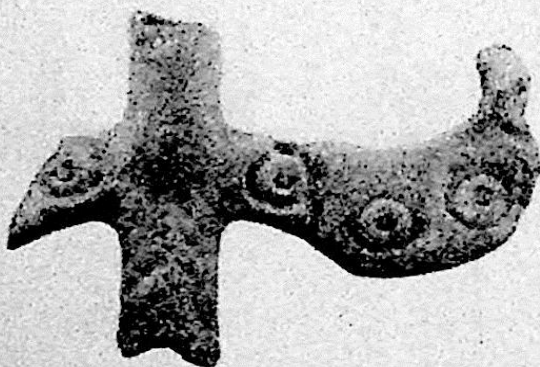

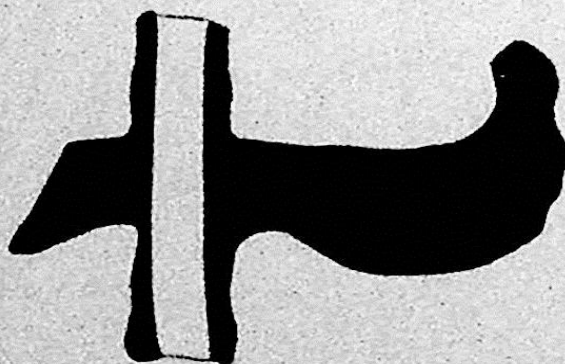
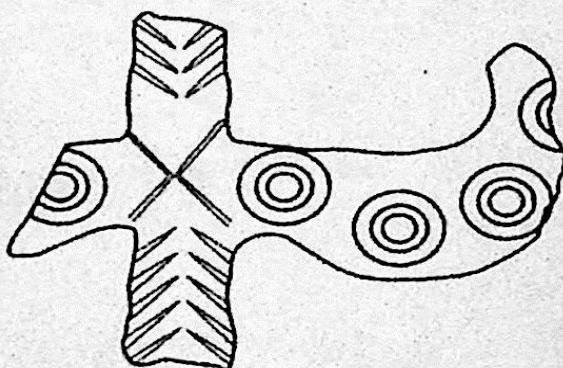
1

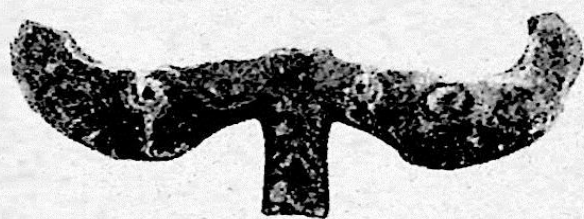

2

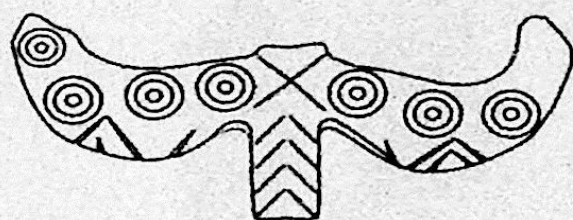

3

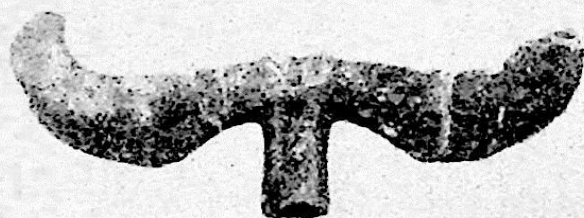

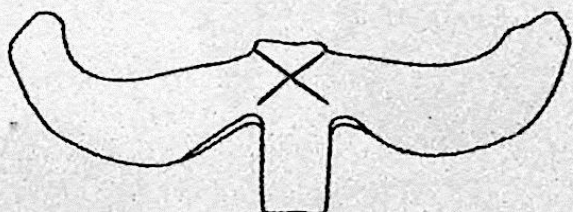
1

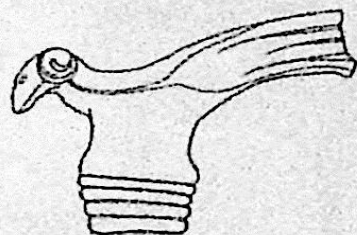
1

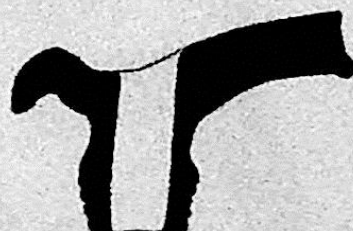
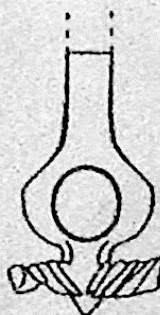
2

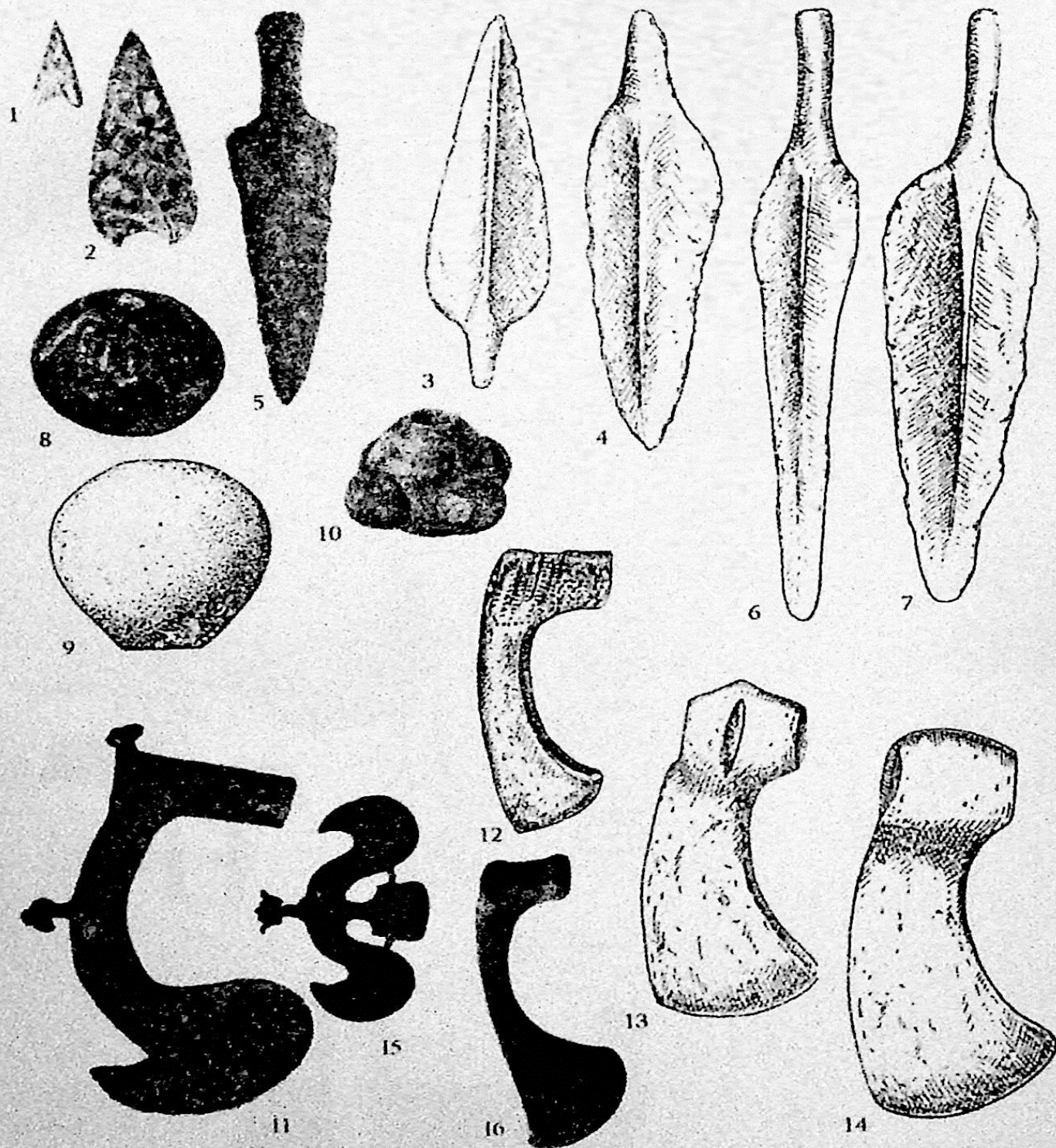

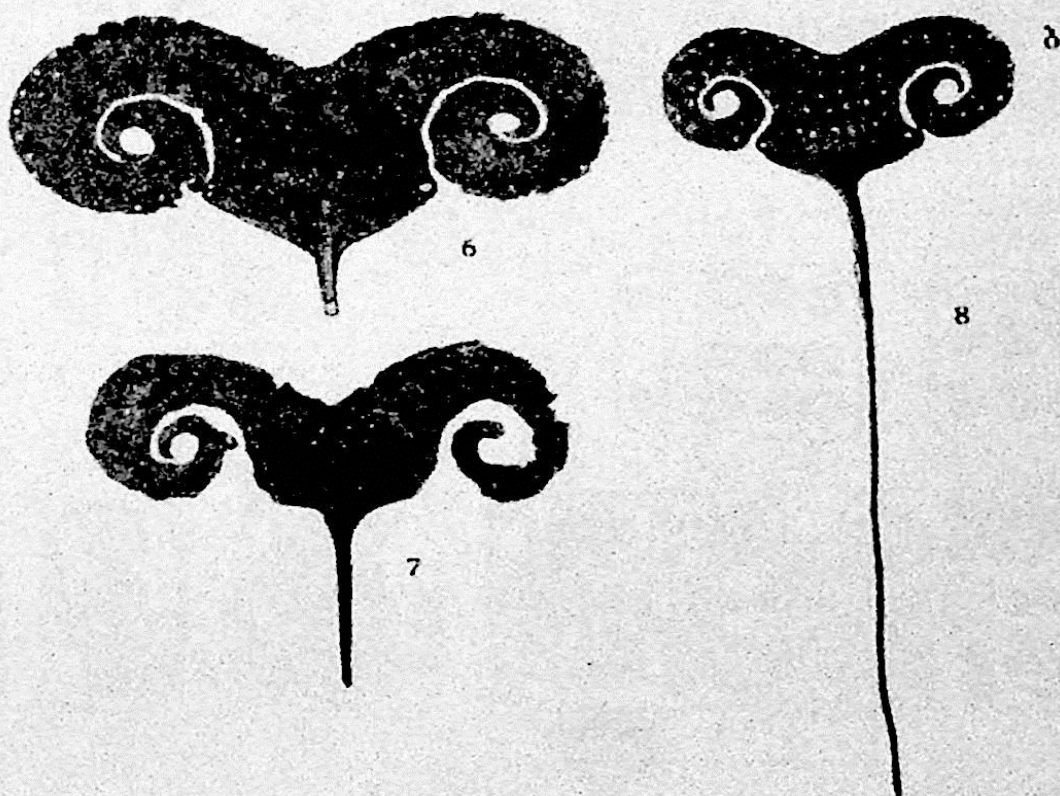
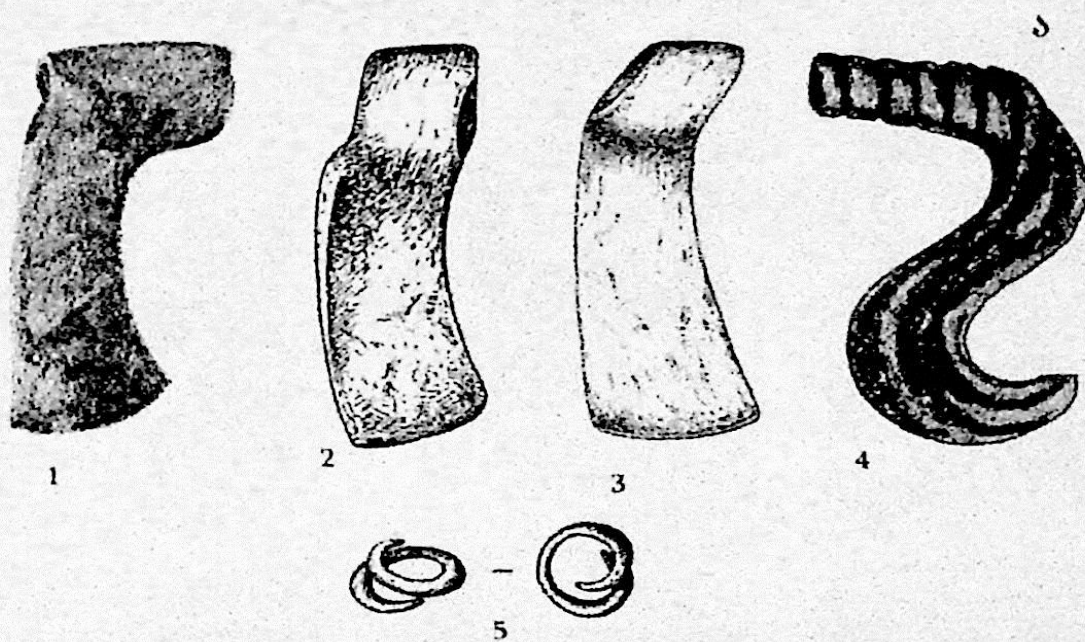
2

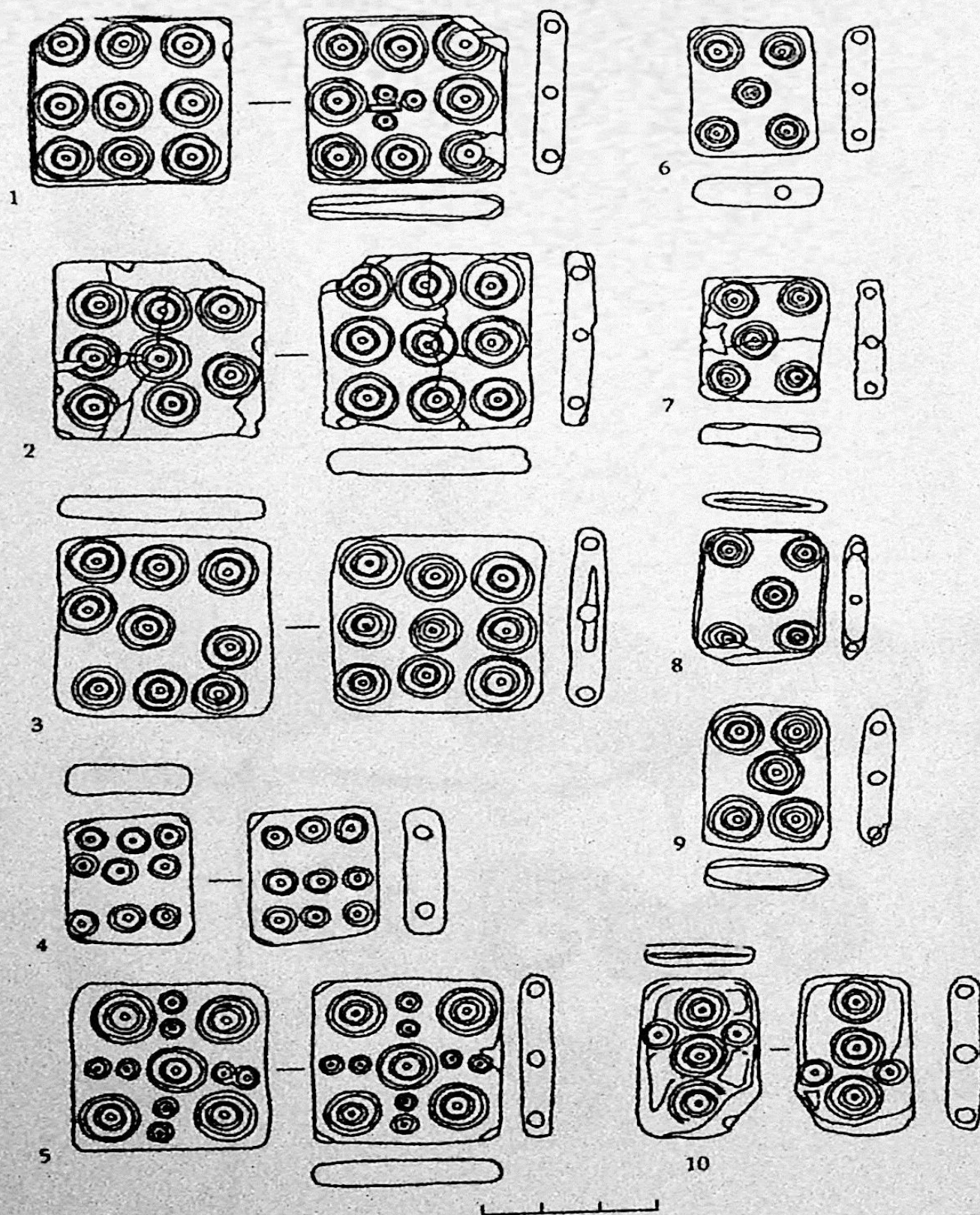

3

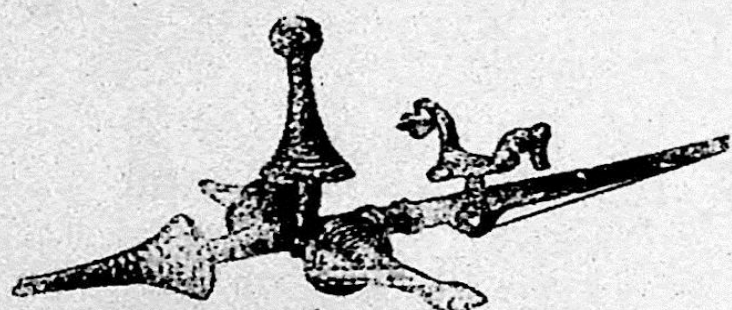

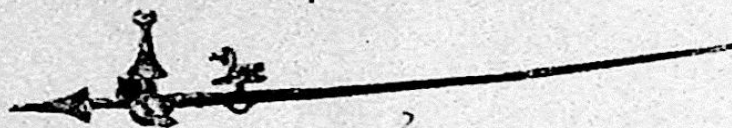

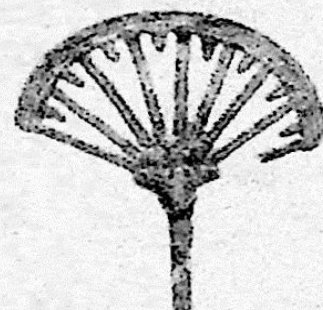
1

2

3

4

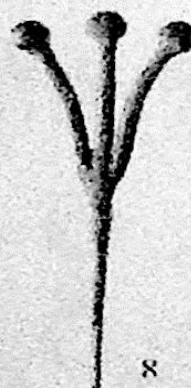
5

6

7

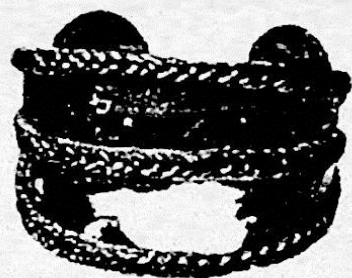
8

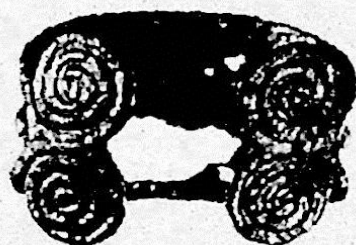
9

10

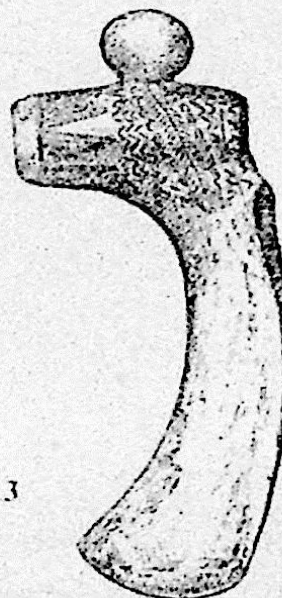
1

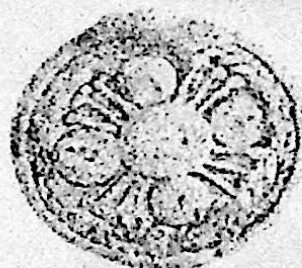
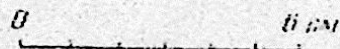
1

2

3

4

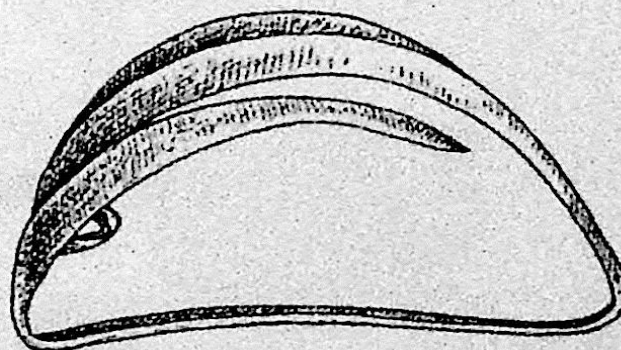
5

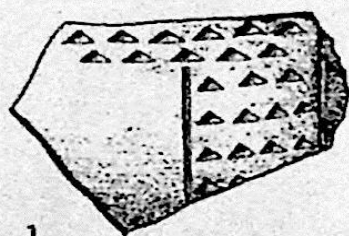
8

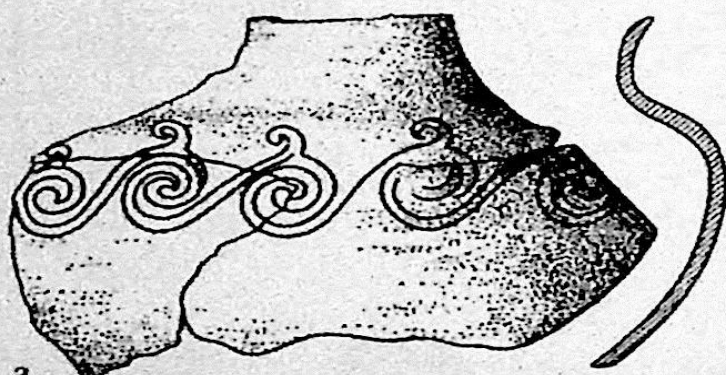
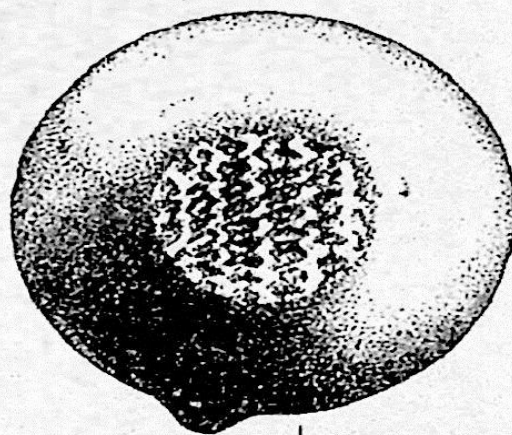
6

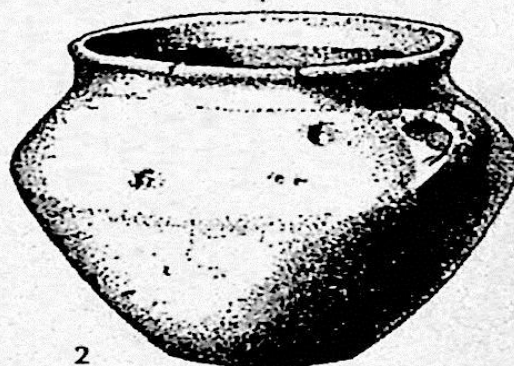
7

1

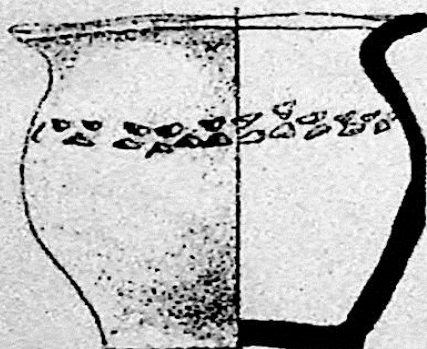
3

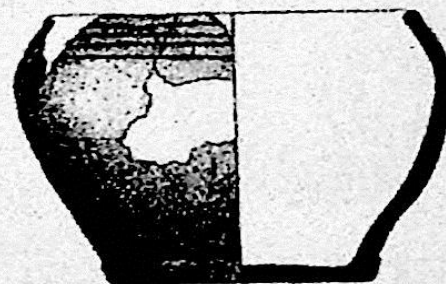
2

4

5

6

1

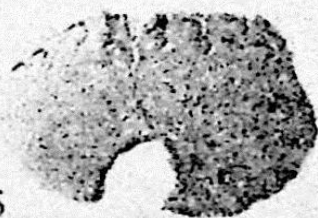
2

3

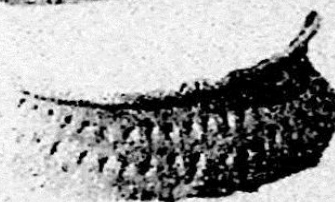
4

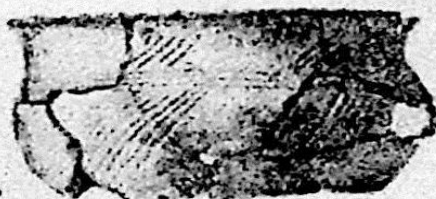
5

6

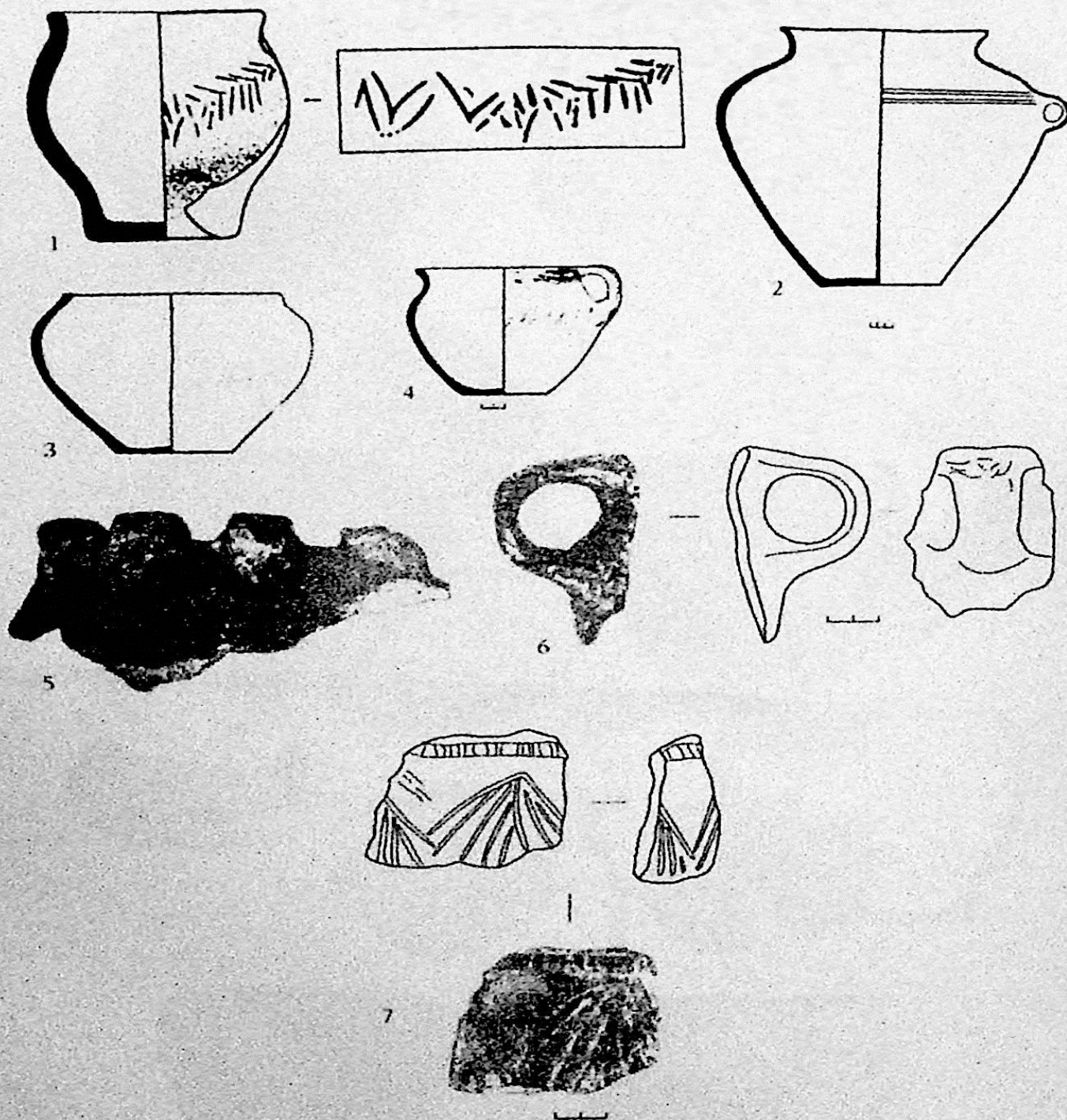
7

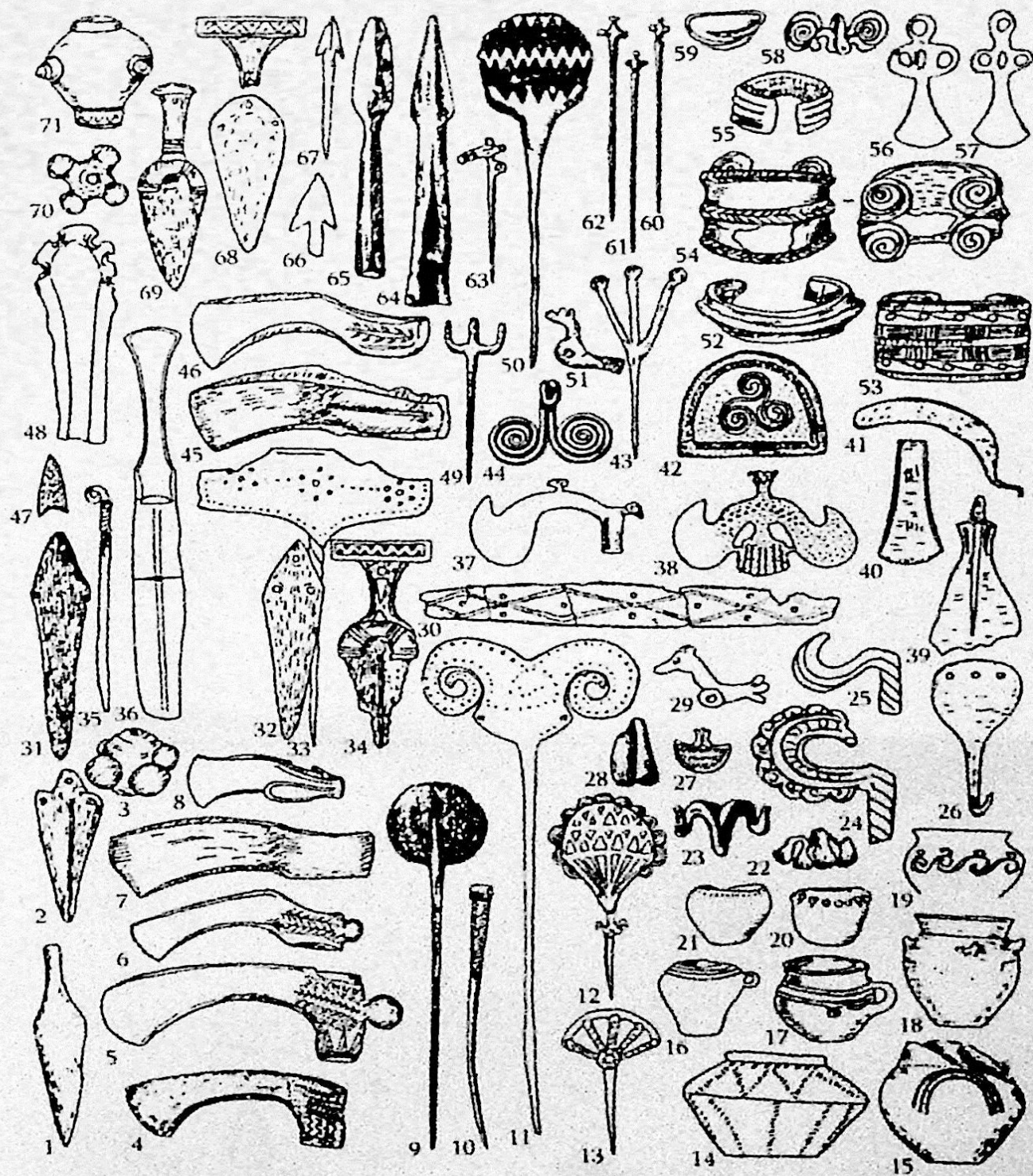

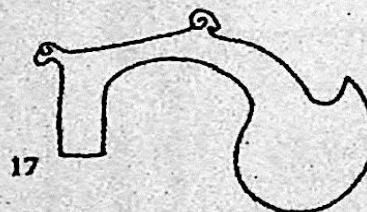
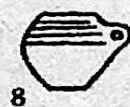
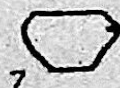
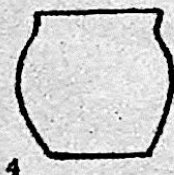
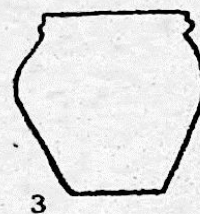
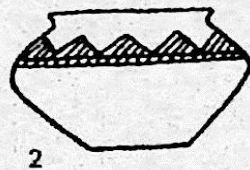
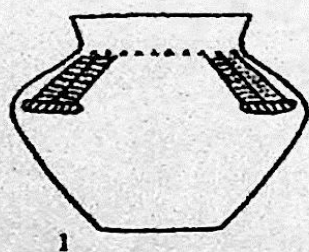
8

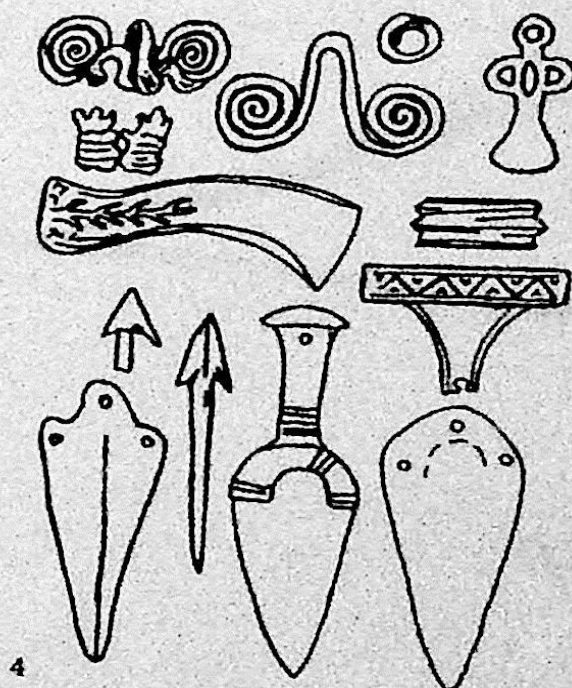
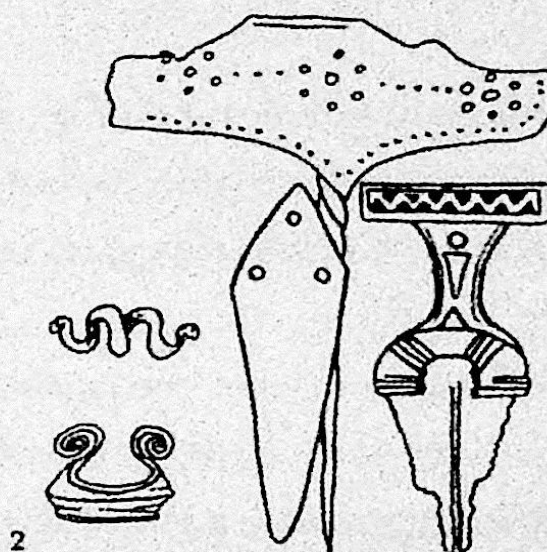
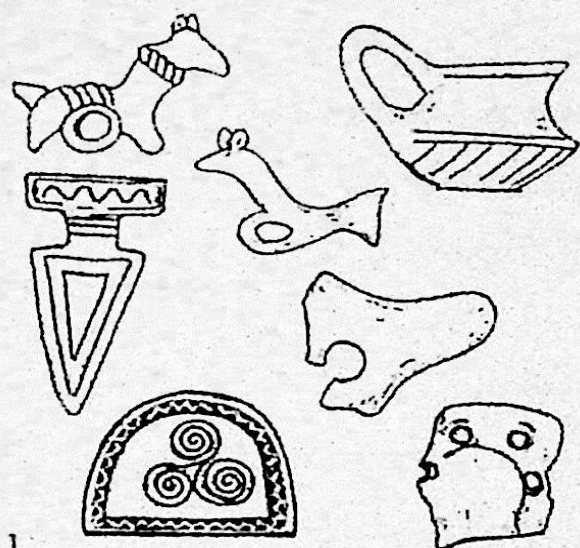

9

სარჩევი

ბრილის ე.წ.შუაბრინჯაოს ხანისა და დიგორიის პროტოკოლანური პერიოდის მასალების ურთიერთმიმართების საკითხისათვის.	3
რეზიუმე.	50
გამოყენებული ლიტერატურის სია.	52
ტაბულების აღწერილობა.	60
შემოკლებათა განმარტება.	63
ტაბულები.	64
სარჩევი.	82